

Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in "el-Mecâlis" Adlı Eserinde Kûfe Dil Ekolü ile İlgili Kullandığı Kavramlar¹

ALİ SEVDİ^a

Öz: H. 291 yılında vefat eden Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in günümüze ulaşan en önemli çalışmalarında biri olarak kabul edilen "*el-Mecâlis*" adlı eseri Me'ânî'l-Kur'ân, Arap grameri, şiir, lügat, deyim, ahbâr ve kavramlar gibi Arapça ilminin birçok türüne örnekler teşkil edecek bilgilerle dolu ve içerik bakımından zengin olan bir eserdir.

Makalede Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in *el-Mecâlis* adlı bu eserinde kullandığı Kûfe dil ekolü ile ilgili kavramlar incelenmiş ve şu sonuca varılmıştır: Ebu'l-Abbâs Sa'leb eserinde bağımsız ve Basra ekolüne ait kavramları kullanmakla birlikte genelde temsilcisi olduğu Kûfe ekolünün, özelde ise el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde kullandığı kavramları tercih etmiştir. Bu kavramların çoğu Basra ekolünün kullandığı kavramların gölgesinde kalmış olsa da edât, ne-sak ve cahd gibi terimler hâlâ dilciler tarafından kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ebu'l-Abbâs Sa'leb, el-Mecâlis, Kavram, Kûfe Ekolü, Basra Ekolü.

¹ Bu makale, yazarın Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

^a Dr. Öğr. Görevlisi Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü
alisevdi1984@hotmail.com

Related Concepts Used By Ebu'l Abbas Saleb About the Kufa Language School in His Al-Majalis Book

ALĪ SEVDĪ

Abstract: The purpose of this article is to examine the concepts related to the language school of Kufa used by Ebu'l-Abbâs Sa'leb in his book al-Mecâlis. The study consists of an introduction, three chapters and a conclusion. H at the entrance. The life of Ebu'l-Abbâs Sa'leb who died in 291 is briefly mentioned. In the first chapter, the concept of the mecâlis and in the second chapter, the work of Abu'l-Abbâs Sa'leb named al-Mecâlis is mentioned, and in the third chapter, the concepts used by Sa'leb in al-Mecâlis are mentioned.

The conclusion reached in the article is that, although Ebu'l-Abbâs Sa'leb used the concepts of independent and Basra school, he preferred the terms used in Kufa temsilcisife school, which he represented in general, and in Me'âni'l-Kur'ân, in particular, al-Ferrâ. Although most of these terms have been overshadowed by the concepts used by the Basra school, terms such as edât, nesak and cahd are still used by the linguists.

Key Words: Ebu'l-Abbâs Sa'leb, Al-Mecallis, concept, Kufah School, Basra School

Giriş

Makalenin ana temasına değinmeden önce Ebu'l-Abbâs Sa'leb'den kısaca bahsetmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Zamanımızdan yaklaşık 1200 yıl önce yaşamış olan Ebu'l-Abbâs Sa'leb ünlü Arap dilbilimcilerinden olup, hem sarf, hem nahiv hem de lügat çalışmalarında adı sıkça duyulan bir edebiyatçı olarak karşımıza çıkmaktadır.²

Bütün ilim tahsilini Bağdat şehrinde yapan Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in hocalarına genel olarak baktığımızda, onun farklı özelliklere sahip, çoğu kendi alanında otoriter olan İbnu'l-Arâbî (150/764-231/845), İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846), Alî b. Muğîre el-Esrem (ö.232/846), el-Kavârîrî (ö. 235/850), İbnu's-Sikkît (ö. 244/858), Zü-

²Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rumî, *Mu'cemu'l-Udebâ' İrşâdu'l-Erib ilâ Me'arifi'l-Edîb*, I-VI, (Tah.: Hasân Abbâs), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, II, 536; et-Tenûhî, Ebu'l-Mehâsin el-Mufaddâl b. Musaâr el-Muârri, *Târîhu'l-'Ulemâi'n-Nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kufiyyîn ve Ğayrihim*, (Tah.: Abdulfettâh Muhammed), İdâretu's-Sekâfe, Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1981,181; es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b, Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudâyri eş-Şafî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât I-II*, (Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut "ts", II, 396; Hâtib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu'l-Bağdâd I-XVI*, (Tah.: Beşâr Avvâr Mearûf), Dâru Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001, VI, 448; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâl b. Şihâbuddîn Ömer el-Kaysî ed-Dimeşki, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XV*, Mektebetu'l-Mearif, Beyrut 1990, XI, 98; İbnu'l-Kiftî, Ebu'l-Hasan Cemâluddîn Ali b. Yûsuf b. İbâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *İnbâhu'r Ruvât 'alâ Enbâhi'n-NuhâtI-IV*, (Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1986, I, 174-179; el-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Udebâ'*, (Tah.: İbrahim es-Sâmerrâ'), Mektebetu'l-Menâr, Zerkâ-Ürdün 1985, 174; ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman Şemsuddîn ed-Dimeşki, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', I-III*, (Tah.: Hasân Abdulmennân), Beytu'l-Efkârî'l-Devliyye, Beyrut 2004, I, 1032; Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî I-IV*, (4. Baskı), (Çev.: Abdulhâlim en-Necâr), Dâru'l-Mearif, Kahire 1983, II, 210; Fuat Sezgin, , *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, (Çev.: Mahmûd Fehmî Hicâzî), İdâretu's-Sekâfe ve'n-Naşr Câmîatu İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1991, VII, 249; Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, (7. bs.), Dâru'l-Mearif, Kahire 1119,224.

beyr b. Bekkâr (256/870), er-Riyâşî (ö.257/871) ve Seleme b. Âsım (ö. 270/883) gibi âlimlerden eğitim aldığı görülmektedir.³

Sa'leb'in Kûfe ekolünün önemli edebiyatçı temsilcilerine öğrencilik yapmış olması, el-Kisâî (ö.189/805) ve el-Ferrâ' (ö. 207/822) gibi Kûfe ekolünün önde gelen âlimlerinin eserlerini yoğun bir şekilde okuması ve onları incelemesi onun nahiv ilmi felsefesinin oluşmasında önemli etkenler olarak görülmektedir.

Nahiv ilmi başta olmak üzere Arap ahbâr-ı ve şiir rivayeti konusunda donanımlı ve otoriter bir âlim olan Sa'leb, yalnız kendini yetiştirmekle yetinmeyip nahiv ilmine yön veren, önemli problemlerin çözümünde azımsanmayacak roller oynayan ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ahfeş el-Asğar (ö. 316/928), İbn Keysân (ö. 320/932), Nivtaveyh (323/935), İbnu'l- Enbârî (ö. 328/940), Gulâmu Sa'leb (ö. 345/957), ve Ebû Mûsâ el-Hâmid gibi ünlü nahiv âlimlerinin yetiştirmesine de vesile olmuştur.⁴

Tabakât kitapları, elliye yakın eseri Sa'leb'e nispet etmelerine rağmen, maalesef sadece çok azı günümüze ulaşmıştır. Bunların en meşhurları ise onun *el-Mecâlis*, *el-Fasih ve Kevâidu's-Şîr* adlı eserleridir. O, Arap edebiyatının yanında günümüze ulaşmamış olsa da Me'ânî'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Kur'ân gibi alanlarda da eser te'lif etmiştir. Ayrıca Ebu Sa'îd el-Kavârî gibi meşhur hadis âlimlerden de rivayette bulunmuş olup çok yönlü ve velûd bir âlimdir.⁵

³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, II, 553; V, 1970; VI, 2840; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 98; el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cenân*, II, 163; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I, 103; İbnu'l-Kiftî, *İnbâhu'r Ruvât*, III, 143; IV, 62; ez-Zubeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, 180, 202; Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, XII, 594; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, V, 1970; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 62; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, V, 244; ez-Ziriklî, *A'lâm*, I, 74.

⁴ Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, VI, 454; İbnu'l-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 177; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, II, 536.

⁵ Detaylı bir şekilde bkz.: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, II, 536-553; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 397-398; *Tabakâtu'l-Huffâz*, 294; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I, 103; el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cenân*, II, 163-164; İbnu'l-Îmâd, *Şezeratu'z-Zeheb*, III, 383; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 83; ez-Ziriklî, *A'lâm*, I, 267; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 80; et-Tantâvî, *Neş'tu'n-Nahv ve Târîhu Eşheri'n-Nuhât*, 121; el-Mu'arrî,

İlim, ahlâk ve takva gibi nitelemelere sahip olan Sa'leb'i, ilim dünyasında saygın bir konuma getiren belki de en önemli özelliği sika (güvenilir) sıfatına sahip olmasıdır. Onun, yeri geldiğinde "أدري" ve "لاأعرف" gibi tevazu cümlelerini rahatlıkla kullanması ve üstatlarının varsa yaptığı hataları dile getirmesi bunun açık bir kanıtıdır. Ayrıca Sa'leb, Kûfe ekolüne bağlı ve önde gelen temsilcilerinden olmasına rağmen, ekol taassubuna kapılmadan doğru olduğuna inandığı zaman, mensubu olduğu ekolün değil de diğer ekolün görüşlerini tercih etmesi, onun ilmî açıdan ulaşmış olduğu olgunluğu ve objektifliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Sa'leb, güçlü zekâ ve hafızası sayesinde Arap şiiri, lügat, nahiv ve nadir kelimelerle i'rab konusunda geniş birikim elde ederek bu gibi konularda âlimlerin kendine müracaat ettiği bir kişi haline gelmiş biridir. Fakat Sa'leb'in şiir ve şiiri rivayetinde otorite olduğu, yeri geldiğinde bazı şiirleri tenkit, tahlil ve değerlendirmelerde bulunmasına rağmen, şiirleri inşa etme ve şairlik yönü o kadar da güçlü olduğu söylenilemez. Görünen o ki Sa'leb, kendisi şiir serd etmek yerine, Arab'ın inşâd ettiği şiirlerin lügat, dil ve gramer özelliklerini tahlil etmek suretiyle değerlendirmelere tabi tutmak yolunu tercih etmiştir. Onun bu özelliği *el-Mecâlis*, *el-Fasîh*, *Kevâ'idu's-Ş'irve Şerhu Dîvânî'l-Hansâ'* gibi çalışmalarında net bir şekilde görülmektedir.⁶ Sa'leb metot ve görüş olarak Kûfe ekolünün önemli temsilcileri olan el-Kisâî ve el-Ferrâ'dan etkilendiği gibi kendisi de gerek çağdaşı gerekse çağdaşı olmayan birçok ulemâ' ve udebâyı da etkilemiştir. Yaklaşık bir asır yaşayan, Me'mûn'dan

Târîhu'Ulemâi'n-Nahviyyîn,181; Brockelman, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, II, 210-220; Corci Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabî*, I, 184; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*,226.

⁶ Bkz.:Sa'leb, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *el-Fasîh*, (Tah.: Âtîf Medkûr), Daru'l-Meârif, "ts", s. 260; *el-Mecâlis*-II (2. Baskı), (Tah.: Abdusselam Muhammed Harun), Dâru'l-Meârif, Mısır 1949; *Kava'idu's-Ş'ir*, (Tah.: Ramazan Abdüttevâb), Mektebetu Hâncî, Kahire 1995; *Şerhu Dîvânî'l-Hansâ'*, (Tah.: Enver Ebû Süleym), Amman 1988.

Müktefî-Billâh'a kadar on bir Abbasî halifesi dönemini idrak eden Sa'leb, 291/904 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷

MECÂLİS ve KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Arapça bir kelime olan ve meclis kelimesinin çoğulu olan (mecâlis) sözlükte “oturumlar ve oturumların yapıldığı yeri ve zamanı” ifade eder. Bir kelimeyle mudaf/tamlanan halinde kullanıldığında ise (Mecâlisu'l-Ulemâ', Mecâlisu Zikr ve Mecâlisu't-Tedris gibi) oturumun amacı, türü veya niteliğini belirtmiş olur.⁸

Arap dili terminolojisinde ise Mecâlis veya Mecâlisu'l-Ulemâ': İslam geleneğinde belli düzeydeki ulemâ veya udebânın haftanın belli günlerinde toplantı meclislerinde veya halifenin sarayı gibi yerlerde bir araya gelerek ilmî veya edebî meseleleri tartıştığı, şiirlerin söylendiği, içindeki garip kelimelerin, nahiv, sarf ve belagatle ilgili meselelerin farklı üsluplarla tartışıldığı oturumlardır. Alanında uzman bu âlimlerin meclislerinde meydana gelen ilmi konuşma ve diyalogların yazıya geçirilmesiyle Mecâlis türü eserler

⁷Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, VI, 449; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 98; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*,81; İbnu'l-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 179; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, II, 536-537; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I, 104; ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nubelâ'*, I, 1032; ez-Zehebî, *el-İber*, I, 420; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 384; el-İsbehânî, *Ravdâtu'l-Cennât*, I, 202; ez-Ziriklî, *el-'Alâm*, I, 267; el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*,86; ez-Zehebî, *Tezkîretu'l-Huffâz*, II, 666; el-Yâfiî', *Mir'âtu'l-Cennân ve 'İbretu'l-Yakân*, II, 164; et-Tenûhî, *Târîhu'l-'Ulemâi'n-Nahviyyîn*, 181; ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*,149; Dayf, *Medârisu'n-Nahviyye*,224.

⁸el-Fîrûzâbâdî, *Mecdu'd-Dîn Muhammed b. Ya'kub, el-Kâmûsu'l-Muhît*, (8.Baskı), (Nşr.: Mektebetu't-Tahkîk ve't-Turâs fî Muesseseti'r-Risâle), Lübnan- Beyrut 2005,I, 539. el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye'l-VI* (4.bs.), (Tah.: Ahmed Abdulğafûr Attâr), Dâru'l-İlmi lil-Melâyîn, Beyrut 1987,III, 914; el-Ezdî, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hüseyn b. Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa I-V* (4.Baskı) (Tah.: Remzi Münîr Be'lebekî), Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1987, I, 474; Zeynuddîn Ebu Abdullah b. Ebî Bekr b. Abdulkadir el-Hanîfî er-Râzî, *Muhtâru-s-Şehâh*, (Tah.: Yusuf Şeyh Muhammed), Daru Numuziciyye, Beyrut-Seydâ 1999,I,59; Ahmed Muhtar Ömer, *el-Mu'cem el-Mevsû'iyye li el-Fâzi'l-Kur'an'il-Kerim ve Kirâatih*, Muessesetu et-Turâs, Riyad 2002, 126; Kara, “Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II”,303; Bozkurt, “meclis”, *TDVİA*, XXVIII/241.

meydana gelmiştir. Bu kitaplar aracılığıyla bu bilgilerin saklanması ve sonraki dönemlere aktarılmasını hedeflenmiştir.⁹

Mecâlis türü eserlerin en meşhurları ise: *Mecâlisu Sa'leb*; ez-Zeccâcî'nin *Mecâlisu'l-'Ulemâ'sı*; ed-Dineverî (ö.310/922)'nin *el-Mucâlese ve Cevâhiru'l-'İlm'i*; Ebu'l-Ferec el-Cerîfî (ö.390/1000)'nin *el-Celîs ve'l-Enîs'i*; Muhammed b. 'Abdilberr (ö.463/1071)'in *Behcetü'l-Mecâlis'i*; el-Hafâcî (ö.1011/1602)'nin *Tirâzu'l-Mecâlis'i*; Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023)'nin, *el-İmtâ' ve'l-Mu'ânese'si*; es-Suyûtî'nin *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Nahv'i* ve Yahyâ Vehib el-Cubûrî'nin *Mecâlisu'l-'Ulemâ ve'l-Udebâ ve'l-Hulefâ* adlı eserlerdir.¹⁰

Arap grameri literatüründe Mecâlis türü eserlerin yazma geleneği III. asırdan başlayarak, uzun bir zaman dilimi devam ettiği ve X. asırda bu geleneğin azaldığı anlaşılmaktadır. En eski Mecâlis kitabını kimin yazdığı kesin olarak bilinmemekle beraber bilinen en eski Mecâlis, Sa'leb'in *Mecâlis* adlı eseri olduğu söylenebilir.¹¹ Arap edebiyatı tarihinde bu mecâlis kitapların önemi ve katkısı büyük olup ilk dönem İslam kültürü ve eğitiminde önemli kaynak-

⁹ Abdullah Habib Kâzım et-Temimî; 'Ulyâ Hakim Muhsin, "el-Emâlî ve'l-Mecâlis fi Asâri'l-Darisîn ve Kıymetuhe'l-'İlmiyye", *Mecaletu Kiliyyeti'l-Terbiyye el-Esâsiyye Li 'Ulûmi'l-Terbeviyye ve'l- İnsaniyye*, Cami'atu Babil, Sayı: XXI, Haziran 2015, 198-207; Rekân es-Sâfedî, *el-Fennu'l-Kıssâsi fi Nesri'l-'Arabiyyi Hatte'l-Karni'r-Hâmîs el-Hicrî*, (Nşr.: el-Heyetu'l-'Amme li'l-Kitab), Dimaşk 2011, 92. Ayrıca bkz.: Müştak, Abbas Ma'n, *el-Mu'cemu'l-Mufassal fi Fıkhı'l-Lüğâ*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2001; Muğniyye, Hüseyin, *Mecâlisu'l-Arab*, Lübnan 1982; Seyyid b. Abdulmasud b. İbrahim, *İthâfu'n- Nubelâ bi Vasfı Mecâlisü'l-'Ulemâ*, Mektebetu Tâberiyye, Riyad 1992.

¹⁰ Çelebi, Kâtip, *Keşfu'z-Zunûn 'an Asâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, *Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi I-II*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut "ts", II, 1590-1591; el-Cubûrî, Yahyâ Vehib, *Mecâlisu'l-'Ulemâ ve'l-Udebâ ve'l-Hulefâ* (1. Baskı), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyyi, Beyrut 2006; Muhammed Cemîl el-Hatâb, *el-Mecâlisu'l-Edebiyye 'İnde'l-'Arab*, el-Heyetu'l-'Amme es-Suriye li'l-Kitâb, Dimaşk 2017, 13-14; Ahmed Muhtâr Ömer, *Mu'cemu'l-Luğati'l-'Arabiyye*, 'Alemlu'l-Kutub, Kahire 2008, 384.

¹¹ es-Suyûtî, el-Müzhur, II, 237; Fehd İbrâhîm, *el-Kitâbetu'l-Meclesiyye*, 17; Mustafa eş-Şek'a, *Menâhıcu't-Te'lif 'İnde'l-'Ulemâi'l-Arap*, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1991, 47; et-Temimî; 'Ulyâ Hakim, "el-Emâlî ve'l-Mecâlis fi Asâri'l-Darisîn ve Kıymetuhe'l-'İlmiyye", 200; eş-Şerifî, 'Ulyâ Hüseyin Hâşim, *ed-Dersu'l-Edebiyyu fi Kutubi'l-Mecâlis*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu'l-Kâdisiyye, Kulliyetu'l-Terbiyye, Kısmu'l-Luğati'l-Arabiyyi, 2017, 3.

tırlar. Çünkü I. asırda canlanan, III. ve IV. asırlarda parlayan ilmî ve edebî hareketi temsil eden bu mecâlisler, telif hareketinin başlaması ve Arap kültürünün yayılmasında da önemli katkı sağlamışlardır.¹²

EBU'L-ABBÂS SA'LEB'İN EL-MECÂLİS ADLI ESERİ

Sa'leb'in günümüze ulaşan en önemli çalışmalarından biri olarak kabul edilen "*el-Mecâlis*" adlı eseri, müellifin ilim halkasında (ilim meclisinde) öğrencilerine tutturduğu notlarla kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşan ve Arapça ile ilgili çeşitli konularda cereyan eden tartışmaları ve sohbetleri ihtiva eden bir eserdir.¹³ Onun bu eseri çok sayıda âlim tarafından rivayet edilmiştir. Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî, Ebû Abdullâh el-Yezîdî, Ebû Ömer ez-Zâhid (Ğulâm Sa'leb), İbn Duresteveyh ve İbn Miksem gibi âlimler bunların en meşhurları arasında yer almaktadırlar.¹⁴

el-Mecâlis, Arapça ilminin birçok nev'ine örnekler teşkil edecek bilgilerle dolu ve içerik bakımından zengin olan bir eserdir. Muhtevasına uygun olarak Me'âni'l-Kur'ân, nahiv, lügat, deyim, ahbâr, şiir manaları, çeşitli rivayetler ve bunlar üzerindeki düşünceleri ve Arap kültürü ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. ¹⁵ Müellifin Kûfe ekolünün önde gelen şahsiyetlerinden biri olmasına bağlı olarak eserde Kûfe mektebinin görüşleri doğrultusunda sunulmuş nahiv meseleleri ağırlıklı bir şekilde yer almaktadır. Özellikle Ali b. Hamzâ el-Kisâî ve el-Ferrâ'nın dil kurallarına ilişkin görüşlerinin belirlenmesinde zengin bir malzeme oluşturmaktadır. Aynı zamanda Basra ekolünün görüşlerine yer vermekle birlikte eser Kûfe mektebinin nahivle ilgili görüşlerinin çoğunu kapsayan orijinal kaynaklardan biridir. Bu nedenle de diyebiliriz ki, bu kitap, el-

¹²el-Cerîrî, *el-Celîsu'l-Sâlihu'l-Kâfi ve'l-Enîsu'n-Nâshu's-Şâfi*,126.

¹³İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*,81. Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, VI, 553; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*,226; es-Sek'a, *Menâhîcu't-Te'lîf 'İnde 'Ulemâ'l-'Arab*,347.

¹⁴İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*,81.

¹⁵ Bkz.: Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 1-325; II, 339-598.

Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kurân*'ından sonra Kûfe ekolünün en önemli kaynaklarından biridir.¹⁶

Görüşlerini temellendirirken semâ' ilmine çokça müracaat eden Sa'leb, bütün nahiv âlimleri gibi daha çok Kurân-ı Kerim¹⁷ ve Arap şiiri ile istişhâd etmiştir.¹⁸ Bu nedenle eserinin birçok yerinde görüşlerini temellendirirken âyet ve şiirleri delil olarak kullanmıştır. Eserinde önemli miktarda kıraat ilmine de yer veren Sa'leb, nahiv âlimlerinin genelinin aksine azda olsa hadisi de delil olarak kullanmıştır.¹⁹ Eserinde sarf ve nahiv ile ilgili önemli miktarda meseleyi zikreden Sa'leb, birçok konuda olduğu gibi bu alanda da genelde selefi olan el-Kisâî ve el-Ferrâ' gibi Kûfe ekolünün temsilcileriyle ittifak etmiş, onların görüşlerini tercih etmiştir.²⁰ Ancak daha çok kendine manevi hoca olarak gören el-Ferrâ' ile ittifak halindedir.²¹ Bazı durumlarda Basra ekolüyle de aynı görüşleri paylaşan Sa'leb, zaman zaman tartıştığı bazı gramer meseleleri sahip olduğu ilmî birikim ve muhakeme gücüyle değerlendirip bağımsızlığını ortaya koyar, bu ekollerin temsilcilerine muhalefet eder.²²

Arap edebiyatı ve *Me'âni'l-Kurân* gibi farklı ilimleri içeren önemli bir eser olan *el-Mecâlis*, birçok müellifin çalışmalarına kaynaklık etmiş ve onları etkilemiştir. Mesela: Ebû Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967), *el-Emâlî*, el-Âmedî (ö. 371/981), *el-Mu'telif ve'l-*

¹⁶ Bkz.: Sevdî, *Arap Gramer Literatüründe Sa'leb ve el-Mecâlis'i*, 253-295.

¹⁷ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I,20,49, 132, 152, 262vd.

¹⁸ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I,50, 61-62, 128, 131, 147-148, 176, 262; II, 322, 552vd.

¹⁹ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 11, 108, 170, 119, 153, 323; II, 403vd.

²⁰ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, VI, 448; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 98; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, II, 536; İbnu'l-Kiftî, *İnbâhu'r Ruvât*, I, 173; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 396; el-İsbehânî, *Ravzâtu'l-Cennât*, I, 201; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 302-303; el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 173-174; el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cenân*, II, 163; Brockelman, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabi*, II, 210; Abdulhakîm es-Silkâfî, *el-'Arâbu'r-Ruvât* (2. bs.), en-Neşe'tu'l-'Amme li't-Tevzî ve 'Alâm, Trablus 1982, 86.

²¹ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 42, 125-126; II, 359, 541vd.

²² Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 50, 74; II, 368, 462-463. Sa'leb'in bağımsız olarak zikrettiği görüşleri için ise bkz: I, 49, 50, 106,131-132, 176, 217; II, 386-387, 417, 590.

Muhtelif,²³ Hayyân et-Tevhîdî (Ö.414/1023), *el-Besâir ve'z-Zehâir*,²⁴ es-Suyûtî (ö. 911/1505), *el-Müzhir; Hemeu'l-Hevâmi*²⁵ ve Abdülkâdir el-Bağdâdî (ö.1093/1682), *Hizânetu'l-Edeb*²⁶ adlı *çalışmalarında* bu eserden rivayette bulunup kaynak gösteren bazı önemli müelliflerdendirler.

SA'LEB'İN EL-MECÂLİS'İNDE KULLANDIĞI KÛFE EKOLÜ İLE KAVRAMLAR

Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in *el-Mecâlis* adlı eseri, daha önce değinildiği gibi Kûfe dil ekolüne ait günümüze ulaşan en önemli ve en hacimli eserlerden biridir. Her ne kadar *el-Mecâlis*, tertip olarak başlıklara ve bölümlere ayrılmış bir gramer kitabı olmasa da el-Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân-ı* ile birlikte Kûfe dil ekolünün gramere ait görüşlerinin ve kavramlarının aktarıldığı en önemli kaynaklardandır. Çünkü bu ekole ait birçok önemli gramer kaynakları zaman içinde kaybolmuş, günümüze ulaşmamıştır. Arap grameri literatüründe kullanılan kavramlar bakımından zengin ve kaynak bir eser olan *el-Mecâlis*'in günümüze ulaşmış olması bu bağlamda önem arz etmektedir. Bu çalışmada özellikle Sa'leb'in kullandığı Kûfe ekolüne ait gramer kavramlarını aktarmakla birlikte bütüncü olması bağlamında Basra ekolüne ve orijinal olarak zikrettiği kavramları da sunmaya çalışacağız. Dolayısıyla müellifin kullandığı kavramları: Kûfelilerin kullandığı kavramlar, Basralıların kullandıkları kavramlar ve bağımsız olarak zikrettiği kavramlar olarak kısaca üç başlık altında zikredebiliriz. Kûfe ekolünün önemli temsilcilerinden Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in genel anlamda Kûfelilere özeldir ise el-Ferrâ'ya uyarak sık sık kullandığı önemli kavramlar şunlardır:

²³el-Âmidî, Ebu'l-Kâsım el-Hasan b. Bişir, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif fi Esmâi's-Şu'erâ' ve Kunâhum ve el-Kâbilim ve b'adi Şi'rîhim*, (Tah.: Abdussetâr Ahmed Ferâc), Kahire 1961,16, 108, 180.

²⁴*et-Tevhîdî, Ebû Hayyân, el-Besâir ve'z-Zehâir, I, 5, 21, 22, 29, 84, 265, 328, 332, 333; II, 321, 350, 360, 365, 274, 376.*

²⁵es-Suyûtî, *Heme'u'l-Hevâmi'*, I,37, 60, 195, 201, 218; II, 14, 129, 141; *el-Muzhir*, I, 185, 293, 393; II, 45, 102, 201, 325 vd.

²⁶el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, II, 115, 373, 384, 385; III, 104, 259, 299; III, 171.

1. الْمَفْعُول (el-Mef'ûl) Kavramı

Bu kavram Kûfeliler yanında *mef'ûlu bih* ıstılahını ifade etmektedir. Mef'ûlu mutlak, mef'ûlu me'ah, mef'ûlu lieclih/leh ve mef'ûlu fih gibi mef'ûlleri ise mef'ûle benzeyenlerden sayıp bunların tümüne *eşbâhu'l-mefâîl* (*mef'ûle benzeyenler*) kavramını kullanırlar.²⁷ Ayrıca Kûfeliler mef'ûlu lieclih veya leh için tefsir ıstılahını da kullanmışlardır.²⁸ Mehdî el-Mahzûnî de *Medresetu'l-Kûfe* adlı eserinde mef'ûlu mutlak, mef'ûlu me'ah, mef'ûlu lieclih/leh ve mef'ûlu fih gibi lafızlar Basra ekolünün kullandığı lafızlar olduğunu aktarır. Onlara göre mef'ûller beş tanedir: mef'ûlu mutlak, mef'ûlu bih, mef'ûlu me'ah, mef'ûlu lieclih/leh ve mef'ûlu fih'tir. Kûfeliler ise sadece bir mef'ûlün olduğu ve bunun da mef'ûlu bih olduğunu kabul ederler. Basralıların mensûbatlardan saydıkları mef'ûlu mutlak, mef'ûlu me'ah, mef'ûlu lieclih/leh ve mef'ûlu fih ise Kûfelilerin yanında eşbâhu'l-mefâîl'lerden sayılmaktadır. Çünkü mef'ûlu bih dışındaki mef'ûller fâilin karşısında yer alıp ve onun eyleminden etkilenen mef'ûller değildirler, sadece mansûbluk konusunda mef'ûlu bih'ye benzeyen mef'ûller olduğunu zikreder.²⁹ es-Suyûtî ise Ebû Hayyân el-Endelûsî'den naklen:

إِنَّ انْقِسَامَ الْمَفْعُولِ إِلَى مَفْعُولٍ مُطْلَقٍ وَمَفْعُولٍ بِهِ وَآلِهِ وَفِيهِ وَمَعَهُ هُوَ مَذْهَبُ الْبَصْرِيِّينَ وَأَمَّا الْكُوفِيُّونَ فَزَعَمُوا أَنَّ الْفِعْلَ إِنَّمَا لَهُ مَفْعُولٌ وَاجِدٌ وَهُوَ الْمَفْعُولُ بِهِ وَبَاقِيهَا عِنْدَهُمْ لَيْسَ شَيْءٌ مِنْهَا مَفْعُولًا وَإِنَّمَا مُشْتَبِهٌ بِالْمَفْعُولِ

²⁷ es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn b. Abdurrahmân b. Ebî Bekir b. Muhammed el-Hudâyri, *Hemu'l-Hevâmî' Şerhu Cemi'l-Cevâmî'*, I-II, (Tah.: Abdulhamîd Henedâvî), Mektebetu'l-Tevfikiyye, Mısır, I, 65; Abdurrahmân es-Seyyîd, *Medresetu'l-Basrati'n-Nahviyye*, Mısır, "ts", 346; Ca'fer Nâyif Abâbine, *Mekânetu'l-Halîl b. Ahmed fi'n-Nahvi'l-Arabî*, Ummân, 1984, 178; Demirayak, Kenan; Demirci, Selami, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Başlangıçtan Günümüze), Atatürk Üni. Fen Edebiyat Fak.Yay, Erzurum, 2001, 68.

²⁸ el-Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Zîyâd, *Me'ânî'l-Kur'ân I-II*, (3. bs.), 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1983, I, 17; Ca'fer Nâyif Abâbine, *Mekânetu'l-Halîl b. Ahmed fi'n-Nahvi'l-Arabî*, Ummân, 1984, 178.

²⁹ Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe ve Menhecuhâ fi Dirâseti'l-Luğa ve'n-Nuhât* (2. bs.), Şirketu Mektebetu ve Matbaâtu Mustafâ el-Bâbî ve Evlâduhu bi Mısır, Kahire 1958, 309-310.

“Nitekim mef’ûlun: mef’ûlu mutlak, mef’ûlu bih, leh, fih ve me’ah gibi kısımlara ayrılması Basralılara göredir. Kûfeliler ise fiilin sadece bir mef’ûlu olduğu o da mef’ûlu bih’tir. Diğer mef’ûller ise gerçek anlamda birer mef’ûl olmadıkları sadece mef’ûle benzeyenler olduğu iddiasında bulunmuşlardır”³⁰ der. Sa’leb de mef’ûlun bih anlamında mef’ûl kavramını kullanarak şöyle der:

إذا قلت: ما فيك راغبٌ زيد، وما طعامك أكلٌ زيدٌ، كان الاختيار هكذا الرفع؛ لأن الفعل أولى بالحق من المفعول والصفة³¹

2. التَرْجُمَةُ وَالتَّبْيِينُ (et-Tercume ve et-Tebyîn) Kavramları

Kûfeliler, Basralıların kullandığı *bedel* kavramı yerine: *et-Tercume*, *et-Tebyîn*, *et-Tekrîr* ve *el-Merdûd* kavramları kullanmışlardır.³² Şüphesiz el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân* adlı eserinde tekrar ve merdûd ıstılahlarını, *bedel* kavramı yerine kullanmıştır.³³ Basra mektebinin liderlerinden biri olan Muberrid’e göre de “tebyîn” kelimesi “bedel” manasındadır.³⁴ Kûfe mektebinin üç önemli öncülerinden biri olan Sa’leb ise tercüme, bedel manasında kullanırken şöyle der: (فَذَلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ) “İşte o gün çetin bir gündür”³⁵ ayetinde “يَوْمَئِذٍ” kelimesini “فَذَلِكَ”nin haberi, “يَوْمٌ عَسِيرٌ” de “يَوْمَئِذٍ”nin bedelidir yerine “tercümesi” şeklinde izah etmektedir.³⁶ Tebyîn kavramını ise şu ayeti delil olarak getirdiğinde kullanır: (فَلَنْ يُفْعَلَ مِنْ (أَحَدِهِمْ مِثْلُ مَا فِي الْأَرْضِ ذَهَبًا دَوْلًا أَوْ نِصْفَهُ) “Onların hiç birinden-kendini kurtarmak için dünya dolusu altın verecek olsa dahi-asla kabul edilmeyecektir”³⁷ ayetinde “ذَهَبًا”

³⁰es-Suyûtî, *Hemu’l-Hevâmî*, II, 6.

³¹ Sa’leb, *el-Mecâlis*, II, 477.

³²el-Kûzî, ‘Avz Hamd, *el-Mustelehu’n-Nahviyye Neş’etuhu ve Tetavuruhu hettâ Âvâhir’il-Karnî’s-Sâlis el-Hicrî*, Riyâd 1981, 163-164.

³³el-Ferrâ’, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me’âni’l-Kur’ân I-II*, (3. bs.), ‘Âlemu’l-Kutub, Beyrut 1983, I, 8, 50-51, 56, 82 112, 179, 207, 213, 248, 427.

³⁴ el-Muberrid, Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktadabî-IV*, (Tah.: Muhammed Abdulhâlîk Udayma), İhyâu Turâsî’l-İslâmî, Kahire 1994, III, 272; Demiryak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 388.

³⁵ Müddesir: 74/9.

³⁶ Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 20; Dayf, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, 227; Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu’l-Kûfe*, 310; el-Kûzî, *el-Mustelehu’n-Nahviyye*, 18; Demiryak; Bakırçı, *Arap Dili Gramer Tarihi*, 66-68.

³⁷ Ali İmran: 2/91.

kelimesi merfu okunması üzerine, "ملء" kelimesine tebyîn (bedel) olmasının caiz olduğunu ifade etmektedir.³⁸

3. التفسير (Tefsîr) Kavramı

Kûfeliler, Basralıların kullandığı *temyîz* kavramı yerine *tefsîr* istilahını kullanırlar.³⁹Fakat Kûfe ekolünün önemli simalarından olan el-Ferrâ' ise *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde bu kavramın çerçevesini biraz daha genişleterek *temyîz*⁴⁰ yerine kullandığı gibi hâl⁴¹ ve Mef'ûlun leh için de kullandığını görüyoruz.⁴²

Sa'leb de Kûfeliler *gibiel-Mecâlis*'inin farklı yerlerinde bu kavramı "temyîz" yerine kullanmaktadır. Mesela O, *مررتُ بالرجل الحسن وجهاً* "Yüzü güzel bir adamın yanında geçtim" cümlesinde "وجهاً" kelimesini temyiz değil, tefsîr olarak izah etmektedir.⁴³Ayrıca Sa'leb, nahivcilerin *temyîz* ile *mümeyyez* arasına *câr-mecrûrun* girmesinin câiz olduğunu savunurken *istişhâd* olarak kullandıkları

عَلَىٰ أَنِّي بَعْدَ مَا مَضَىٰ تَلَاثُونَ لِلهَجْرِ حَوْلًا كَمِيلاً
وَنُوْحِ الحَمَامَةِ تَدْعُو هَدِيلاً يُذَكِّرُنِيكَ حَنِينُ العَجُولِ

"Beni terk etmenin üzerine tam otuz yıl geçmesine rağmen, yavrusunu kaybeden devenin özlemi ve güvercinin feryadlıötüşü bana hep seni hatırlatır" şiiri yorumlarken "فَرَقَ بَيْنَ التَّفْسِيرِ وَ بَيْنَ مَا فَسَّرَهُ وَ هَذَا يَجُوزُ فِي الشَّعْرِ" "Temyîz ile *mümeyyez* arasına fasılanın girmesi nesirde değil de sadece şiirde câiz olduğunu savunur. Yani *temyîz* olan "حَوْلًا" kelimesi ile *mümeyyez* olan "تَلَاثُونَ" kelimesi arasına *câr-*

³⁸ez-Zuâkî, *et-Turâsu'n-Nahvî li Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Sa'leb*, 217-218.

³⁹et-Tantâvî, *Neş'tu'n-Nahv ve Târîhu Eşheri'n-Nuhât*, 151; Hatice el-Hadîsî, *Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Emel, Erbid-Ürdün 2001, 132; el-Kûzî, *el-Mustelehu'n-Nahviyye*, 164-165.

⁴⁰ el-Ferrâ', *Ebü Zekerîyyâ Yahyâ b. Zîyâd, Me'âni'l-Kur'ân I-II*, (3. bs.), 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1983, I, 225. Ayrıca bkz.: I, 79, 226, 251, 314, 321.

⁴¹el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 251.

⁴²el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 17; I, 73.

⁴³ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 265, 273; II, 424, 437; İbnu'l-Enbârî, *Kemâluddîn Abdurrahmân Ebu'l-Berekât, Mensâru'l-Fevâ'id*, (Tah.: Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2008, 70; *Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye*, 227; es-Sâmîrî, *İbrâhîm, el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Fikir, Umman 2002, 46.

mecrûr olan “للّهْجَر” kelimesi girdiğini ifade ederek buradaki tefsîr kelimesini de temyîz karşılığında kullanmıştır.⁴⁴

4. التَّقْرِيبُ (et-Takrîb) Kavramı

Sa'leb'in kullandığı Kûfe ekolünün kavramlarından biri de (Takrîb) kavramıdır.⁴⁵ Kûfelilerden özellikle el-Ferra'nın kullandığı bu kavramın Basra Okulu'nda karşılığı yoktur.⁴⁶ Kûfeliler bu kavramı, “كان” fiilinde olduğu gibi kendinden sonra biri merfu diğeri mansûb olan iki ismin geldiği ism-i işaret için kullanmışlardır. Dolayısıyla bu durumda onlara göre ism-i işaret, kâne ve benzerlerinin yaptığı görevi yapar ve bu bابتadır. el-Ferrâ' da takrîb terimiyle “هذا” ism-i işaretinin kâne nakıs fiil gibi amel ettiğini aktarır bu kavramı, ilk defa kendisinin bulduğunu iddia eder.⁴⁷

Sa'leb de el-Ferrâ' ile ittifak ederek, kendisinden sonra merfu ve mensûb bir isim geldiğinde ism-i işaret olan “كان”ın “هذا” ve benzerleri gibi amel ettiği ve bu açıdan ona “التَّقْرِيب” denildiği görüşü tercih ederek, “هذا”nın takrîb için kullanıldığınıdır. Ayrıca “هذا”nın takrîb için kullanılmasının göstergesi olarak, cümleden atıldığına anlamın bozulmaması şartını öne sürmüştür. Yani onun mezîd olmasıdır.

وَتُخْرِجُهُ فَيَكُونُ الْمَعْنَى وَاجِدًا وَكَلِمًا “ هذا ” تَقُولُ: هَذَا الْخَلِيفَةُ قَائِمًا وَالْخَلِيفَةُ قَائِمٌ. فَتُدْخِلُ رَأَيْتَ إِدْخَالَ هَذَا وَآخَرَ آجِهَ وَاحِدًا فَهِيَ تَقْرِيبٌ،

“Bu halife ayaktadır ve halife ayaktadır, şeklinde der “هذا” kelimesini cümleye dâhil ettiğinde ve onu çıkartığında aynı manayı ifade etmektedir. Dolayısıyla “هذا” kelimesinin cümleye dâhil edip ve attığında mana değişmiyorsa o halde bu kelime “التَّقْرِيب” içindir.”⁴⁸

⁴⁴ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 424-425; İbnu'l-Enbârî, *el-İnsâf*, I, 308-309.

⁴⁵ el-Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'ân*, I, 12, 55; Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 42-44; II, 359, 360; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 227; Hatice el-Hadîsî, *Medârisu'n-Nahviyye*, 132; 'Abûd Delûcî, Azîz Yusûf Muhammed, *en-Nehvu'l-Kûfiyyu fî Dirâsâti'l-Irâkiyyîn el-Mu'âsirîn, Hilâle'n-Nisfi's-sânî min Karnî'l-İşrîn* (Yayımlanmış Doktora Tezi), Câmî'atu Sumbitted Clmements, 2011, 144; Demirayak; Bakırcı, *Arap Dili Gramer Tarihi*, 66-68.

⁴⁶ Mehdi el-Mahzûnî, *ed-Dersü'n-Nahvi fî Bağdat*, Diâru'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut 1987, 37.

⁴⁷ el-Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'ân*, I, 12, 13.

⁴⁸ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 359-360.

"Ayrıca Sa'leb, "هذا زيدٌ منطلقاً" cümlesinde "زيدٌ" kelimesi "هذا"nın haberi, "منطلقاً" ise hâldir, dediği için Sîbeveyhi'yi أنه لايعرف "Şüphesiz O, takrîbi bilmez" gibi sert bir ifade ile eleştirmiş ve görüşünü reddetmiştir.⁴⁹ Fakat Sa'leb'in bu kavramın çerçevesini biraz daha genişlettiğini söyleyebiliriz. Şöyleki: Kâne ve Kardeşlerinin amelini (ismini merfu, haberini mensûb) yapınca kendisine "et-Takrîb", muhteda olduğunda ise kendisine "misâl" kavramını kullanır.⁵⁰ Kaynaklar, sadece Sa'leb'in bu kavramı, muhteda olan ism-i işaretler için kullandığına işaret etmektedirler.⁵¹ Takrîb kavramının tam olarak neyi karşıladığı hususunda gramerciler arasında da bir belirsizliğin hâkim olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.⁵²

5. الخُفْضُ (Hafd) kavramı

Kûfeliler harf-ı cerlere *hurûfu'l-hafd* veya *hurûfu's-sifât* derler ve Basralıların kullandığı *cer* ıstılahının karşılığı Kûfelilerde *hafd'* dir.⁵³ Bütün bu kavramları Sa'leb de farklı çalışmalarında kullanmaktadır. Mesela fetha, damme ve kesra üzere mebni olan "merfu, mensûb ve hafd olarak okunabileceği denilmektedir."⁵⁴ Mecâlis'inin başka bir yerinde ise *ولا خافضٌ علي خافضٍ* "harf-ı cer harf-i cer üzerine dâhil olmaz" diyerek bu kavramı bu açıdan kullandığını net bir şekilde görüyoruz.⁵⁵ Aynı zamanda Sa'leb hafd kavramını, iki sa-

⁴⁹ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 43, 44.

⁵⁰ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 42-44; II, 359-360; Hatice el-Hadîsi, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 188; 'Abûd Delûcî, *en-Nehvu'l-Kûfiyyi* 154.

⁵¹ *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 188; 'Abûd Delûcî, *en-Nehvu'l-Kûfiyyi* 154.

⁵² Akbaş, Rifat, *Arap Gramerinde Kavram ve Terminoloji Sorunu*, (1. bs), Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2018, 211.

⁵³ el-Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'ân*, I, 2, 375; İbnu'l-Enbârî, Kemâluddîn Abdurrahmân Ebu'l-Berekât, , *el-İnsâf fî Mesâ'ili'l-Hilâf-II*, (Nşr.: M. Muhyiddîn Abdulhâmîd), Mektebetu's-Se'âde, Mısır 1961, I, 97 vd.; Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 311; 'Abûd Delûcî, *en-Nehvu'l-Kûfiyyi* 145; Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, (Tah.: İbrâhîm eb-Yârî), Dârul-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1989, 63.

⁵⁴ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 430.

⁵⁵ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 467. Ayrıca bkz.: I, 60.

kinin peş peşe gelmesi sebebiyle meczûm fillerin sonundaki kesra için de kullanmaktadır. “لَمْ يَذْهَبِ الرَّجُلُ” örneğinde olduğu gibi.⁵⁶

6. النَّسَكُ (Nesak) Kavramı

Basralıların kullandığı *atıf harfleri* istilahunun karşılığı Kûfelilerde *hurûfun'n-nesak*'tır.⁵⁷ Aynı zamanda Kûfeliler azda olsa bu kavramı *atıf* karşılığı için de kullanırlar.⁵⁸ Sa'leb de bu kavramı bu manada *Mecâlis*'inin farklı yerlerinde kullanmaktadır.⁵⁹ Mesela Sa'leb, ünlü şair Lübeyd'e ait olan şu şiiri:

تَرَاكَ أَمْكِنَةً إِذَا لَمْ أَرْضَهَا أَوْ يَرْتَبِطُ بَعْضَ النَّفُوسِ جَمَاهُهَا

“Mutlu olmadığım/sevmediğim yerleri ölümün, bütün insanları bir araya getirdiği zamana kadar (kıyamete kadar) sıkça terk edeceğim” (ölümden başka hiçbir şey beni hoşlanmadığım mekânları terk etmekten alıkoymayacaktır) yorumlarken “أَرَادَ حَتَّى يَرْتَبِطَ ثُمَّ نَسَقَ بِهِ” der ve buradaki “nesak” kavramını, “atıf” kavramının karşılığında kullanır.⁶⁰ Yine “عَبْدُ اللَّهِ حَدَّثَنِي وَعَمْرٌ” cümlesinde “وعمر” kelimesinin, cümlenin başındaki “عبدُ الله” ismine olmayıp “حَدَّثَنِي” deki müttasıl zamire atıf olduğunu “يَكُونُ نَسْفًا عَلَى مَا فِي (حَدَّثَنِي) وَلَا يَكُونُ عَلَى الْأَوَّلِ” zikrederek buradaki “nesak” kavramını, “atıf” kavramının karşılığında kullanmıştır.⁶¹

7. الصِّفَةُ (Sıfat) Kavramı

Basralıların zarf istilahunun karşı Kûfelilerde *mahal* veya *sıfat* kavramını kullanmışlardır.⁶² Kûfe ekolünün ilk temsilcilerinden el-

⁵⁶ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 553; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228

⁵⁷ es-Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmî' Şerhu Cemi'l-Cevâmî'*, I-II, Beyrut “ts”, II, 128; Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 315; et-Tantâvî, *Neş'tu'n-Nahv ve Târîhu Eşheri'n-Nuhât*, 151; el-Kûzî, *el-Mustelehu'n-Nahviyye*, 169-170; Hevârzemî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, 63; Demirayak; Bakırcı, *Arap Dili Gramer Tarihi*, 66-68.

⁵⁸ ez-Zuâkî, *et-Turâsu'n-Nahvî li Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Sa'leb*, 221; Hevârzemî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, 73.

⁵⁹ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 386.

⁶⁰ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 368.

⁶¹ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 146, 324.

⁶² el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 119; İbnu'l-Enbârî, *el-İnsâf fi Mesâ'ili'l-Hilâf*, I, 51-55; et-Tantâvî, *Neş'tu'n-Nahv ve Târîhu Eşheri'n-Nuhât*, 151; Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 315; Hevârzemî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, 78; Demirayak; Bakırcı, *Arap Dili Gramer Tarihi*, 66-68.

Kesâî bu kavramı *zarf* manasında kullanırken, el-Ferâ' mahal kavramını *zarf* ve *sıfat* kavramını ise *car-mecrur* için kullanmıştır.⁶³ Ebu'l-Abbâs Sa'leb ise *sıfat* kavramının çerçevesini biraz daha genişleterek bazen *zarf-ı mekân*,⁶⁴ bazen *car-mecrûr*⁶⁵ ve bazen de *n'at*⁶⁶ anlamından kullandığını müşahede ediyoruz. Mesela şu ayeti yorumlarken "كيف نكلّم من كان في المهيد صبياً" "Beşikte olan bir çocukla nasıl konuşuruz?"⁶⁷ şöyle der: "وَقَعَت الصِّفَةُ فِي مَوْضِعِ الْفِعْلِ"⁶⁸ yani *car-mecrûr*un haberin yerine geçtiğini amaçlayarak, sıfatın burada *car-mecrûr*un manasında ve "وَإِذَا أَفْرَدُوا الصِّفَةَ رُفِعَ: زَيْدٌ خَلْفٌ وَزَيْدٌ قُدَامٌ وَزَيْدٌ فَوْقَ" burada da *sıfat* kavramını *zarf* manasında kullanmıştır.⁶⁹ Şüphesiz "خلف، قدام، فوق" kelimelerin her biri birer *zarf-ı mekândırlar*.

8. الصِّلَةُ (Sıla) Kavramı

Basralıların mevsûlun sılası için kullandıkları bu kavram, Kûfeliler yanında ise birçok manaya delalet eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz Sa'leb de *el-Mecâlis* adlı eserinde bu kavramı "ziyâde", "câr-mecrur" ve ma'mul (me'ûlun bih) gibi farklı manalarda kullanmıştır.

a-Ziyâde Anlamında Kullanımı:

سئل أبو العباس عن الفرق بين كَيْلًا وكَمَا قَالَ: إِذَا كَانَتْ لَا مَعَ كَيْ فَهِيَ جَحْدٌ فَإِذَا كَانَتْ مَعَ مَا فَهِيَ صِلَةٌ

Sa'leb'e "كَيْلًا وَكَيْمَا" arasındaki fark sorulduğunda O, "lâ, edati key" ile birlikte kullandığında *cahd* (olumsuzluk) için ve "key,

⁶³ el-Ferrâ', *el-Muzekker ve'l-Muennes*, (Tah.: Ramazan Abduettevvâb), Kahire 1975, 109; *Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228; el-Kûzî, *el-Mustelehu'n-Nahviyye*, 163.

⁶⁴ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 64, 175; *Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228.

⁶⁵ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 471, 477; *Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228; 'Abûd Delûcî, Azîz 'Abûd Delûcî, Azîz Yusûf Muhammed, *en-Nahvu'l-Kûfiyye fî Dirâsâti'l-Irakiyyîn el-Mu'âsirîn Hilâl en-Nisfu's-Sânî min Karni'l-İşrîn* (Doktora Tezi), Câmi'atu Sumbitted Clements el-'Alemyye, "y.y." 2011, 133.

⁶⁶ ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-'Ulemâ'*, 110.

⁶⁷ Meryem: 18/39.

⁶⁸ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 539; *Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228.

⁶⁹ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 80; *Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228.

ma' ile birlikte kullanıldığında ise “فهى صلة” o ziyadedir, deyip bu manada kullanmıştır.⁷⁰

b-Câr-Mecrûr Anlamında Kullanımı:

“ قام زَيْدٌ فِي الدَّارِ الطَّرِيفِ قَالَ: هِشَامٌ لَا يُجِيزُ أَنْ يَحُولَ بَيْنَ النَّعْتِ وَالْإِسْمِ بِصَلَّةٍ ”

Dolayısıyla Sa'leb, İbn Hişâm'ın isim olan mevsûf ve sıfat arasına câr-mecrûrun girmesinin câiz olmadığını aktararak “sıla” kavramını câr-mecrûr karşılığında kullanmıştır.⁷¹ Ayrıca Sa'leb, bu kavramı bazen sadece mecrûr, bazen de sadece harf-ı cer karşılığında kullandığına da müşahede ediyoruz.⁷²

c-Ma'mul (me'ûlun bih) Anlamında Kullanımı:

Sa'leb, ceza fiilinin ma'mulunun (me'ûlun bih) şart edatı önüne geçmesinin caiz olmadığı konusunu ele alırken “sıla” kavramının, “ ma'mul (me'ûlun bih)” karşılığında kullanarak şöyle der:

“ زِيدٌ إِنْ تَضْرَبُ أَضْرَبُ. إِنْ نَصِبْتَهُ بِالثَّانِي لَمْ يَخْتَلَفْ فِيهِ، وَإِنْ كَانَ الْأَوَّلُ أَجَازَ الْكِسَائِي ”
 “وَأَبَى الْفَرَاءُ: لِأَنَّ الشَّرْطَ لَا يَتَقَدَّمُهَا صَلَاتُهَا.”⁷³

Ayrıca Sa'leb “sıla” kavramını car-mecrûr, zarf, ma'mul (mefûlün bih) anlamlarında kullanması yanı sıra, Basralıların kullandığı gibi mevsulun sılası anlamında da kullanmaktadır.⁷⁴

9. الْكِنَايَةُ وَالْمُكْنِي (Kinâye ve Mukennî) Kavramları

Basralıların kullandığı *zâmir* ve *mudmar* ıstılahlarına karşılık Kûfeliler, *Kinâye* ve *Meknî/mükennî* kavramlarını kullanmışlardır.⁷⁵Kûfelilerin tercih ettiği gibi zâmir kavramının yerine kinâye

⁷⁰ Sa'leb, *el-Mecâlîs*, I, 151.

⁷¹ Sa'leb, *el-Mecâlîs*, II, 529.

⁷² Sa'leb, *el-Mecâlîs*, II, 435.

⁷³ Sa'leb, *el-Mecâlîs*, II, 419.

⁷⁴et-Tenûhî, *Târîhu'l-'Ulemâi'n-Nahviyyîn*, s. 76; ez-Zeccâcî, s. 59.

⁷⁵ el-Ferrâ', *Me'âmû'l-Kur'ân*, I, 5, 19, 104, 128, 231, 252, 388; Ebu'l-Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yusûf b. Ali el-Çirnâtî, *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arabî-V*, (Tah.: Recep Osman Muhammed; Ramazan Abduettevab), Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1998, I, 911; es-Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmî'*, I, 194; Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 314; el-Kûzî, *el-Mustelehu'n-Nahviyye*, 192; el-Kûzî, *el-Mustelehu'n-Nahviyye*, 174-175; Demirayak; Bakırcı, *Arap Dili Gramer Tarihi*, 66-68.

kavramının kullanılması doğru ve sahih olduğu kanaatindeyiz. Çünkü zamir isimden kinâye olup onun yerinde kullanılır. Her ne kadar "mükennî" kavramı zamir, ism-i işâret ve ism-i mevsûl gibi ismin marife kısımlarını da kapsayıp daha genel bir kavram olsa da sonuçta bunları tümü açık isim olarak adlandırılan ism-i zâhirlerden kinâyedirler.⁷⁶

Sa'leb de bu iki kavramı munfasıl, muttasıl ve mustatır zamirler için kullanarak şöyle der:

الْأَعْدَادُ لَا يَكُنَى عَنْهَا ثَانِيَةً فَلَا أَقُولُ: عِنْدِي الْخُمْسَةَ الذَّرَاهِمَ وَ السِّتَّةَ وَأَقُولُ عِنْدِي الْحَسَنَ
الْوَجْهَ الْجَمِيلَةَ فَأَكُنَى عَنْهُ

"Sayılar, ikinci defa kinaye edilmezler. Yanımda beş dirhem ve altıncısı vardır demem, yanımda güzel bir yüz vardır derim" diyerek "الحسن هنا" ifadesinden "الجميلة" yi kinâye etmiş olurum."⁷⁷ Aynı zamanda "هنا أنا" cümlesindeki munfasıl zamiri olan "أنا" kelimesine kinâyedir yorumunda bulunur.⁷⁸ Aynı zamanda Sa'leb, sıfat olarak isimlendirdiği zarf bahsini ele alırken de mükennî kavramını, zamir karşılığında kullanır.⁷⁹

الصِّفَةُ تَوَدِّي عَنِ الْفِعْلِ فَإِذَا وَإِذَا أَفْرَدُوا الصِّفَةَ رُفِعَ: رَيْدٌ خَلْفٌ وَرَيْدٌ قُدَامٌ وَرَيْدٌ فَوْقَ
أَضَافَتْ أَذَتْ وَقَمَّتْ مَقَامَ الْفِعْلِ وَالْمُكْنَى أَي الضَّمِيرِ الْمُسْتَرِّ فِيهِ

Ayrıca Sa'leb, Basralıların kullandığı *mudmar* istilahını ise *mu-kadder* ve *mahzûf* olan kelimeler karşılığında kullanır. Örneğin Sa'leb,

إِذَا قَالَ نَحْنُ بَنِي، وَمَعْسَرٌ، وَرَهْطٌ، قَالَ الْفَرَاءُ: هُوَ مِثْلُ " جَمِيعاً وَقَالَ الْبَصْرِيُّونَ بِفِعْلِ
مُضْمَرٌ 80 ;

وقال في قوله تعالى " فأمِنوا خيراً لكم " قال: الكسائي يقول فيها: فأمِنوا يكن خيراً لكم. " 81
والفراء قال: فأمِنوا إيماناً خيراً لكم. والخليل يقول: أضْمُرُ افعلوا خيراً لكم

ve "el-Kisâi, mu-kadder bir kelimeye bir şey atfedilmediği gibi ona te'kid de getiri-

⁷⁶ Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 314.

⁷⁷ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 592; *Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228.

⁷⁸ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 43-44, 274; *Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228.

⁷⁹ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 64.

⁸⁰ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 364.

⁸¹ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 307.

lemez; ancak ona hâl (durum zarfı) getirilebilir” gibi yerlerde *mudmar* kavramını *mukadder* ve mahzûf karşılığında kullanmaktadır.⁸²

10. العِمَادُ (el-‘Îmâd) Kavramı

Mübteda ve haber ögesi, her ikisi de marife olduğunda, dinleyicinin mevcut terkibi sıfat tamlaması olarak algılama ihtimalini ortadan kaldırmak için mübteda ve haber öğelerinin arasına gitirilen şahıs zamire Basralılar *fasl zamiri* derken, Kûfeliler bunu *zamir-i ‘imâd* olarak adlandırmışlardır.⁸³ Aynı zamanda bazı Kûfeliler cümlelerin manası kendisiyle güçlendiği için *fasl zamirine ed-di’âme* de derler.⁸⁴er-Radî el-İsterâbâdî, *Şerhu’l-Kâfiye* adlı eserinde “Kûfelilerin bu zamiri ‘imâd olarak isimlendirmesinin sebebi, kendinden sonra gelen haberi düşmekten muhafaza etmesinden dolayıdır.⁸⁵ Basralıların buna *fasl zamri* demeleri sebebi ise haber ile sıfat arasında iltimas olduğu yerlerde haberi sıfattan ayırdığı içindir”⁸⁶ şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Yani bu zamirin kendisinden sonra gelen kelimenin haber olup sıfat olmadığına işaretler. Sa’leb ise bu konuda Kûfe ekolüne uyararak ‘*imad* kavramını *fasıl zamiri* için kullandığı⁸⁷ gibi bu kavramın çerçevesini biraz daha genişleterek *şân zamiri* için de kullanmıştır.⁸⁸

a-Fasıl Zamiri Anlamında Kullanımı:

إلا أنه لا يدخل العِمَادُ مع التَّقْرِيبِ، من قبل إنَّالعِمَادَ جَوَابٌ والتقريبُ جَوَابٌ فلا يجتمعان⁸⁹

⁸² Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 324.

⁸³ Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu’l-Kûfe*, 312-315; el-Kûzî, *el-Mustelehu’n-Nahviyye*, 180; Zeynep Meğâzî, *el-Mustelahu’n-Nahviyye ‘Înde’n-Nuhâti’l-Arab*, 29-30; Hârizmî, *Mefâtihu’l-Ullûm*, 78; İbnu’l-Enbârî, *el-İnsâf fî Mesâ’ili’l-Hilâf*, II, 704, 705, 706; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, III, 110.

⁸⁴es-Subkî, Bahâuddîn, Ebû Hâmid Ahmed b. Ali Abdulkâfi el-Misrî, ‘*Arûsu’l-Efrâh fî Şerhi Telhîsi’l-Miftâh*, (Şurûhu Telhîs içinde basılmış), Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuh, Mısır 1937, I, 386;es-Suyûtî, *Hemu’l-Hevâmî*, I, 68.

⁸⁵er-Radî el-İsterâbâdî, Necmu’l-Eimme Radiyyuddîn Muhammed b. el-Hasan el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî), *Şerhu’l-Kâfiye I-II*, Beyrut 1979, II, 24.

⁸⁶ Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu’l-Kûfe*, 315.

⁸⁷ Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 43.

⁸⁸ Sa’leb, *el-Mecâlis*, II, 661.

⁸⁹ Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 43.

ve

وقال أبو العباس: قال سيبويه: أحببى ابنُ جويّة في اللحن في قوله " هُنْ أَطَهْرُ لَكُمْ "؛ لأنه يذهبُ إلى أنّه حالٌّ قال: والحالُّ لا يدخلُ عليه العمادُ. وذهبَ أهلُ الكوفة، الكسائي والفرّاء، إلى أن العمادَ لا يدخلُ مع هذا لأنه تقريب، وهم يسمون هذا زيد القائم، تقريباً أي قرب الفعل به.⁹⁰

gibi yerlerde Sa'leb, *imad* kavramını *fasıl zamiri* manasında kullanmaktadır.

b-Şân Zamiri Anlamında Kullanımı:

عماد فقال الفراء: هذا خطأ. من (قل هو الله أحد (وقال: قال الكسائي وسيبويه " هو " من " قبل أن العماد لا يدخل إلا على الموضع الذي يلي الأفعال، ويكون وقاية للفعل مثل إنه قام زيد، ثم يستعمل بعد فيتقدم ويتأخر، والأصل " في " هذا إنما قام زيد. فالعماد ك " ما ". وكل موضع فعلى هذا جاء يقي الفعل، وليس مع " قل هو الله أحد " شيء يقية⁹¹

ve

سئل عن قولهم " إنه قام زيد "، ما تقدم قبله من الكلام؟ فقال: هذا مثل قولهم " إنه " قامت هند، إنما تقدم العماد ها هنا - يعني في أول الكلام - ليعلموا أن الكلام يجيء مذكراً أو مؤنثاً.⁹²

gibi yerlerde ise Sa'leb, *imad* kavramını *şân zamiri* manasında kullanmaktadır.

11. الضَّمِيرُ المَجْهُولُ (Mechûl Zamir) Kavramı

Basralıların kullandığı *şân*, *kıssa*, *hadîs* ve *emir* zamirinin Kûfelilerdeki karşılığı *meçhul zamiri*'dir.⁹³ Kûfelilerin bu zamire *meçhul zamiri* demelerin sebebi, kendisinden önce, ona döneceği herhangi bir şeyin zikri geçmediğindedir.⁹⁴ Sa'leb de *şân zamiri* kavramına mukabil, *mechûl zamir* kavramını kullanmaktadır.⁹⁵ Mesela O, فَإِنَّهَا لَا "Ama gerçek şu ki gözler kör olmaz..."⁹⁶âyetini tahlil eder-

⁹⁰ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 360.

⁹¹ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 354.

⁹² Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 593.

⁹³ et-Tantâvî, *Neş'tu'n-Nahv ve Târihu Eşheri'n-Nuhât*, 151; Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 311; el-Kûzî, *el-Mustelehu'n-Nahviyye*, 185; Demirayak; Bakırcı, *Arap Dili Gramer Tarihi*, 66-68.

⁹⁴ Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 311; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, III, 114; Kûzî, *el-Mustelehu'n-Nahviyye*, 180; İbn Mâlik, *Teshîlu'l-Fevâid*, (Tah.: Muhammed Kâmil Berakât), Mısır 167, s. 28.

⁹⁵ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 102.

⁹⁶ Hac: 22/46.

ken buradaki zamirin müennes olarak gelmesinin gerekçesini şöyle açıklar:

إذا جاء بعد المَجْهُولِ مُؤَنَّثٌ ذُكْرٌ وَأُنْثَى، إنه قامَ هند وإنه قامتَ هند؛ لأنَّ الفِعْلَ يُؤَنَّثُ وَيُذَكَّرُ

“Mechûl zamirden (durum bildiren zamiru şân veya zamiru kıssâ’dan) sonra gelen fiil özneye bakılmaksızın müzekker veya müennes olarak geldiği gibi bu zamir de müzekker veya müennes olarak gelebileceğini”⁹⁷ iddia eder ve

إن عبدُ الله قامَ أقيمًا، قال الفَرَاءُ: إنَّ أضمَرَ مَجْهُولاً رَفَعٌ لا غير ، وإذا أضمَرَ غيرَ مَجْهُولٍ رَفَعٌ وَنَصْبٌ.

“ن” edatından sonra meçhûl (şân zamiri) mukadder ise ondan sonraki isim sadece merfû olarak okunur; şayet ondan sonra meçhûl zamiri mukadder değilse ondan sonraki ismin merfû ve mensûb okunabileceğini savunarak”buralardaki meçhûl kavramını şân zamiri karşılığında kullanır.⁹⁸

12. الرَّفْعُ (Raf), النَّصْبُ (Nasb) ve الْجَزْمُ (Cezm) Kavramları

Basralılar binâ alametlerini *fetha*, *damme*, *kesra* ve *sükûn* olarak, irâb alâmetlerini de *raf*, *nasb*, *cer* ve *cezm* olarak adlandırmışken, Kûfeliler ve onlardan biri olan Sa’leb bu alâmetlerin isimlendirilmesi ile ilgili herhangi bir ayırım yapmamışlar ve hem binâ hem irâb alâmetlerini *raf*, *nasb*, *cer* ve *cezm* olarak adlandırmışlardır.⁹⁹

13. الْمُسْتَقْبَلُ (el-Mustakbel) Kavramı

Bu kavramın karşılığı Basralıların yanında muzâri fiildir. Basralılar, muzâri fiile “مضارع” demeleri sebebinin, muzari fiilin harf sayısı ve hareke şekilleri bakımından ism-i fâil’e benzediğini; muzari fiilin murab olmasının sebebinin de isme olan bu benzerliğinden kaynaklandığı iddia etmişlerdir.¹⁰⁰ Kûfeliler ise muzârinin bu teşbih cihetini kabul etmedikleri için “مضارع” ıstılahı yerine “مستقبل” kavramını kullanırlar. Kûfelilerin yaptığı gibi Sa’leb de *mustakbal*

⁹⁷Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 102.

⁹⁸Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 230.

⁹⁹ Mehdi el-Mahzûni, *Medresetu’l-Kûfe*, 315; Sa’leb, *el-Mecâlis*, II, 430; el-Kûzi, *el-Mustelehu’n-Nahviyye*, 185; Hârizmî, *Mefâtihu’l-’Ulûm*, 63.

¹⁰⁰ Hârizmî, *Mefâtihu’l-’Ulûm*, 75.

kavramını, eserinin farklı yerlerinde muzâri kavramına delalet etmek için kullanır. Örneğin Sa'leb, *عَسَى* " وَلَا تَجِيْ عَسَىٰ "ve "عَسَىٰ كَلِمَةٌ لَا تُجِيْ بِهَا شَرٌّ وَلَا نَعْمٌ" gibi yerlerde *mustakbal* kavramını, *muzâri* kavramı manasında kullanır.¹⁰¹Bazen de Sa'leb "يَفْعَلُ" kavramını bu amaçla kullanır.¹⁰²

14. الْفِعْلُ الدَّائِمُ (el-Fi'lu'd-Dâim) Kavramı

Basralıların kullandığı *ismu'l-fâil* kavramına karşı Kûfeliler, *el-fi'lu'd-dâim* kavramını kullanmışlardır.¹⁰³ Basralılar fiili, mâzî, muzâri ve emir olarak üçe ayırırken, Kûfeliler, mâzî, *mustakbal* ve *fi'lu'd-dâim* olarak taksim ederler. Emir fiili, muzâri fiilden elde edildiği için onu bağımsız olarak görmez, onun yerine sıralamada *fi'lu'd-dâim* kavramını kullanırlar. İsm-i fâil onların yanında isim olmayıp, fiilin kısımlarından olup bu konuda mâzî ve muzâri fiilin paydaşlarıdır. Çünkü onlara göre her ne kadar *fi'lu'd-dâim* (ism-i fâil) *tenvîn* gibi ismin alâmetlerini kabul ediyorsa da ancak o muzâri fiilin vezninde olması yanı sıra fiil gibi amel eder. Bu bağlamda bazen fâil bazen de hem fâil hem de mefulün *bih* gibi fiilin aldığı öğeleri alır.¹⁰⁴ Sa'leb de *fi'lu'd-dâim* kavramını *el-Mecâlis*'inin birçok yerinde *ismu'l-fâil* kavramı yerine kullandığını görmekteyiz. Mesela "عَسَىٰ" hakkında şöyle der: *وَلَا تَجِيْ عَسَىٰ إِلَّا مَعَ مُسْتَقْبَلٍ وَلَا تَجِيْ مَعَ مَاضٍ وَلَا دَائِمٍ وَلَا صِفَةٍ كَلِمَةٌ لَمْ يَكُنْ يَكْتُبُهَا إِلَّا مَعَ مُسْتَقْبَلٍ وَلَا تَجِيْ مَعَ مَاضٍ وَلَا دَائِمٍ وَلَا صِفَةٍ كَلِمَةٌ لَمْ يَكُنْ يَكْتُبُهَا إِلَّا مَعَ مُسْتَقْبَلٍ* *عَسَىٰ* kelimesi, sadece muzari ile beraber kullanılır. *Mâzî, ismu'l-fâil ve zarf/car-mecrûr ile beraber gelmez*¹⁰⁵ ve *"Mâzî fiili, ism-i fâile çevirmek istediğinde asıl olduğu için ona önceki amelinin ver"* diye-

¹⁰¹Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 231.

¹⁰²Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 272; es-Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmî*, II, 79.

¹⁰³el-Ferâ', *Me'ânî'l-Kur'ân*, I, 165; Mehdi el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 310; el-Kûzî, *el-Mustelehu'n-Nahviyye*, 185; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228; Demiryak; Bakırcı, *Arap Dili Gramer Tarihi*, 66-68.

¹⁰⁴el-Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'ân*, I, 33, 45, 49; Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 44, 309; ez-Zeccâci, *Mecâlisu'l-'Ulemâ'*, 318, 349.

¹⁰⁵Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 395; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228.

rek bu iki örnekte geçen “dâim” kelimesini *ismu’l-fâil* manasında kullanmıştır.¹⁰⁶

15. الْفِعْلُ (Fiil) Kavramı

Sa’leb, *el-Mecâlis* adlı eserinin farklı yerlerinde fiil kavramını bazen “haber” manasında bazen de *fi’lu’d-dâim* (ismu’l-fâil) manasında kullanır. Mesela fiil kavramını “haber” manasında kullanarak şöyle der: “هَذَا الرَّجُلُ قَائِمٌ: وَقَدْ أَجَازَ أَهْلُ الْبَصْرَةَ إِذَا كَانَ مَعَهُودًا أَنْ يَنْصَبَ الْفِعْلُ” Burada “هذا”nın haberi ve ismu’l-fâil olan “قائم” kelimesine fiil demektedir. Yine şu ayeti yorumlarken “Be-şikteki bir bebekle nasıl konuşuruz?”¹⁰⁷ Şöyle der: “وَقَعَتِ الصِّتْفَةُ فِي مَوْضِعٍ”¹⁰⁸ Şöyle der: “وقعت الصِّتْفَةُ فِي مَوْضِعٍ”¹⁰⁸yani car-mecrûrun haberin yerine geçtiğini amaçlayarak, *fiil* kavramını burada *haber* manasında kullandığını görüyoruz.¹⁰⁹

16. مَا يُجْرَى وَ مَا لَا يُجْرَى (Mâ Yucrâ ve Mâ Lâ Yucrâ) Kavramları

Basralıların *munsarîf* ve *gayr-ı munsarîf* istilahını kullanırken, Kûfeliler buna *mâ yucrâ ve mâ lâ yucrâ* veya *mucrâ ve gayr-ı mucrâ* kavramlarını kullanırlar.¹¹⁰ Basralıların önemli temsilcilerinden el-Müberrid de bu konuda Kûfelilere katılarak *mâ yucrâ ve mâ lâ yucrâ* kavramını kullanmıştır. Hattâ O,*el-Muktadab* adlı eserinde “باب ما يجرى وما لا يجرى” adında bir bab da açmıştır.¹¹¹ Sa’leb de *munsarîf ve gayr-ı munsarîf* istilahlarına karşılık *mâ yucrâ ve mâ lâ yucrâ* kavramını kullanmıştır.¹¹² Mesela O, “فُرَادَى” kelimesinin *gayr-ı munsarîf* olduğu ve mufretlerinin neler olduğuna örnek olarak ilk aşamada şu ayeti delil olarak getirir: “وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى”¹¹³ Şüphesiz, sizi ilk defa ya-

¹⁰⁶ Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 98.

¹⁰⁷ Meryem: 18/39.

¹⁰⁸ Sa’leb, *el-Mecâlis*, II, 539; Dayf, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, 228.

¹⁰⁹ Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 80; Dayf, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, 228

¹¹⁰ el-Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, II, 19, 175; *el-Muzekker ve’l-Muenmes*, 86, 103; et-Tantâvî, *Neş’tu’n-Nahv ve Târîhu Eşheri’n-Nuhât*, 151; Dayf, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, 228; el-Kûzî, *el-Mustelehu’n-Nahviyye*, 184; Demiryak; Bakırcı, *Arap Dili Gramer Tarihi*, 66-68.

¹¹¹ el-Muberrid, *el-Muktadab*, III, 309; el-Kûzî, *el-Mustelehu’n-Nahviyye*, 184.

¹¹² Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 155.

rattığımız gibi teker teker bize geleceksiniz..."¹¹³bunun devamında bu kelimenin müfretlerini. وَاجِدُهُ فَرْدًا، وَفَرِيدًا، وَفَرْدَانًا. وَفَرَادَى، وَفَرَادًا لَا يُجْرَى. şeklinde sıraladığı gibi *gayr-ı munsarîf* kavramı karşılığında *lâ yucrâ* kavramını kullanır. Buradaki delilini teyit etmek amacıyla da el-Ferrâ'nın bu konuda delil olarak getirdiği İbn Mukbil'e ait şu Arap şiirini istişhâd olarak zikreder:

تَرَى النُّعْرَاتِ الرُّزُقَ تَحْتَ لَبَانِهِ فُرَادَ وَ مَثَى أَصْعَقَتْهَا صَوَاهِلُهُ

"Onun göğsünün altında gördüğün birer birer, ikişer ikişer sinekleri, onun bir kişnemesi onları yok eder."¹¹⁴

17. المُرَافِعُ (el-Murâfi') Kavramı

Bu kavramın karşılığı Basralıların yanında *haber* kavramıdır. Sa'leb ise manevi üstadı olan el-Ferrâ'ya uyararak bu kavramı, *mubtedanın haberi* manasında kullanmaktadır. Mesela: (فَذَلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ) "فَيَوْمَئِذٍ مُرَافِعٌ فَذَلِكَ" ¹¹⁵ ayetinde "İşte o gün çetin bir gündür" (عَسِيرٌ) kelimesini "فَذَلِكَ"nin "haberi" şeklinde izah ederek "المُرافِع" kelimesini haber manasında kullanmıştır.¹¹⁶

18. التَّبْرِينَةُ، لَا التَّبْرِينَةُ "et-Tebria, Lâ et-Tebria" Kavramı

Basralıların kullandığı "لَا النَّافِيَةَ لِلْجِنْسِ" kavramına karşı, Kûfeliler "لَا التَّبْرِينَةَ" kavramını kullanmışlardır.¹¹⁷ Özellikle Kûfe ekolünün önemli temsilcilerinden el-Ferrâ' bu kavramı *el-Me'ânî* adlı eserinde çok kullanmaktadır.¹¹⁸ Sa'leb de Kûfelilere ve manevi üstadı olan el-Ferrâ'ya uyararak eserinin farklı yerlerinde bu kavramı kullanmaktadır.¹¹⁹ Mesela şu şiiri yorumlarken:

فَكَيْفَ بِلَيْلَةٍ لَا نَوْمَ فِيهَا وَلَا قَمَرَ لِسَارِيهَا مُنِيرُ

"İçinde uyku olmayan ve yolcusunu aydınlatacak hiçbir ayın olmadığı bir gece, nasıl bir gece olabilir ki?" şöyle der: وَلَا قَمَرَ قَالَ: لَا التَّبْرِينَةَ بِمَعْنَى

¹¹³ En'âm: 6/94.

¹¹⁴Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 128.

¹¹⁵ Müddesir: 74/9.

¹¹⁶el-Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'ân*, I, 369-370; Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 20; el-Kûzî, *el-Mustelehu'n-Nahviyye*, 172-174.

¹¹⁷Hârizmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, 78; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228.

¹¹⁸el-Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'ân*, I, 120-121.

¹¹⁹ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 158; II, 422.

غير “Kamer kelimesinin başındaki et-Tebria lâ’sı, ğeyru manasındadır.”¹²⁰ Dolayısıyla cinsini nefiy eden lâ kavramı yerine et-Tebria kavramını kullanır.

19. الْجَدُّ (el-Cahd) Kavramı

Basrahlıların kullandığı “النفي” kavramına karşı, Kûfeliler “الجدد” kavramını kullanmışlardır.¹²¹ Özellikle el-Ferrâ’ ve Sa’leb nefiy ıstilahından çok *cahd* kavramını sık sık kullandıklarını görmekteyiz.¹²² Mesela Sa’leb,

كُلُّ اسْتِفْهَامٍ يَكُونُ مَعَهُ الْجَدُّ يُجَابُ الْمُتَكَلِّمُ بِهِ بِنَلْيٍ وَلَا. وَكُلُّ اسْتِفْهَامٍ لَا جَدُّ مَعَهُ فَالْجَوَابُ فِيهِ نَعْم.

“İstifhâm ile birlikte *cahd* (olumsuzluk) kullanıldığında mütekellime bu soruya belâ ve lâ ile cevap verilir. İstifham ile birlikte *cahd* (olumsuzluk) kullanılmadığında ise mütekellime cevap evet manasındaki نعم ile verilir”¹²³;

سُئِلَ أَبُو الْعَبَّاسِ عَنِ الْفَرْقِ بَيْنَ كَيْلَا وَكَمَا قَالَ: إِذَا كَانَتْ لَا مَعَ كَيْ فَهِيَ جَدُّ فَإِذَا كَانَتْ “ مَعَ مَا فَهِيَ صَلَّةٌ

Sa’leb’e “كَيْلَا وَ كَيْمَا” arasındaki fark sorulduğunda O, “lâ, edatı key” ile birlikte kullandığında “فَهِيَ جَدُّ” (olumsuzluk) için ve “key, mâ” ile birlikte kullanıldığında ise “فَهِيَ صَلَّةٌ” o ziyadedir¹²⁴ ve

أصل " لولا " أن لو للتمني، ولا للجدد، فلما ضمنا صارتا كلمة واحدة

“لو” kelimesinin aslı *lev* artı *lâdır*. Onun bir parçası olan “لو” *temenni* ve “لا” ise *olumsuzluk* içindir. İkisi birleştiğinden dolayı bir kelime gibi oldular”¹²⁵ gibi yerlerde bazı gramer meselelerini ele aldığı gibi “الجدد” kavramını da “النفي” kavramına karşılık kullanır.

¹²⁰ Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 131.

¹²¹ Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu’l-Kûfe*, 310; Dayf, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, 228-229; el-Kûzî, *el-Mustelehu’n-Nahviyye*, 189-190; Hatice el-Hadîsî, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, 188; ‘Abûd Delûcî, *en-Nahou’l-Kûfiyye*, 145.

¹²² el-Ferrâ’, *Me’ânî’l-Kur’ân*, I, 52- 53, 479; Sa’leb, *el-Mecâlis*, II, 542; Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu’l-Kûfe*, 310.

¹²³ Sa’leb, *el-Mecâlis*, II, 475.

¹²⁴ Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 151.

¹²⁵ Sa’leb, *el-Mecâlis*, II, 559.

20. الأَدْوَاتُ (el-Edevât) Kavramı

Basralılar tarafından *hurûfu'l-Me'ânî* istilahu kullanılırken, Kûfeliler *el-edevât* istilahunı kullanmışlardır.¹²⁶ Mantıkçılar ise bu harfleri *er-Ribâtâd* harfleri olarak isimlendirmişlerdir.¹²⁷ Sa'leb de Kûfe ekolü temsilcilerine uyararak,

“وَتَرَكُوهُ عَلَى خَالِهَا سَمِعْتُ الْعَرَبَ تَقُولُ: نَعِمَ لَهَا هُوَ ذَا، فَأَدْخَلُوا عَلَيْهِ الْأَدَاةَ” gibi yerlerde *hurûfu'l-Me'ânî* kavramı karşılığında, *el-edevât* istilahunı kullanır.¹²⁸

21. الْقَطْعُ (el-Kat'i) Kavramı

Basralıların kullandığı *hâl* istilahunı karşı, Kûfeliler *el-kat'i* kavramını kullanmışlardır.¹²⁹ Sa'leb de İmruülkays şu şiirini:

“Arkadaşlarım başımın ucunda bineklerini durdurarak, aşırı üzüntüden kendini harap etme, sabret, diyorlar” tahlil ederken, *كَانَ أَصَابِنَا – يَعْثِي الْكُفَيْيَنَ يَقُولُنْ: نَصَبُ* (وَقُوفًا) عَلَى الْقَطْعِ *“Bizim arkadaşlarımız olan Kûfeliler, (وَقُوفًا) kelimesi hâl olmak üzere mensuptur”* aktarımdan bulunarak *hâl* istilahunı karşı, *el-kat'i* kavramını kullanır.¹³⁰

22. مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ (Mâ Lem Yusemme Fâiluhu) Kavramı

Basralıların kullandığı *el-fil el-mebniyyu li'l-meçhul* kavramına karşılık Kûfeliler, *mâ lem yusemme fâiluhu* kavramını kullanırlar. Sa'leb de

العَرَبُ تَقُولُ: عَجِبْتُ مِنْ قِرَاءَةِ فِي الْحَمَامِ الْقِرَانَ، أَي مِنْ أَنْ قُرِيَ فِي الْحَمَامِ. (والقرآن) إِذَا نَوَيْتُمَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ رَفَعْتُ، وَإِذَا أَشْرَتْ إِلَى الْفِعْلِ نَصَبْتُ.

¹²⁶ Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 310-311; Hatice el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 188; Hârizmî *Mefâtihu'l-'Ulûm*, 63; 'Abûd Delûcî, *en-Nahvu'l-Kûfiyye*, 151; Demirayak; Bakırca, *Arap Dili Gramer Tarihi*, 66-68.

¹²⁷ Hevârzemî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, 63; Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 310-311

¹²⁸ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 590.

¹²⁹ el-Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'ân*, I, 11-12; III, 122, 299; Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 345; el-Muberrid, *el-Muktadab*, IV, 166; Hatice el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 188.

¹³⁰ İbn Enbârî, İbnü'l-Enbârî Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed, *Şerhu'l-Kaşâidi's-Sebi't-Tvâli'l-Câhiliyyât*, (Tah.: Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dârü'l-Me'ârif, Kahire 2008, s. 24.

“Araplar, hamamda Kur’ân okunmasına hayret ettiklerini ifade ederler. القرآن lafzı nâibu’l-fâil yaptığımda onu merfu okursun; fiile işaret ederek ona mef’ûl yaparsan القرآن lafzını mensûb okursun” diyerek buna benzer yerlerde bu kavramı kullanır.¹³¹

23. التَّخْفِيفُ وَالتَّثْقِيلُ (et-Tahfif ve’t-Teskîl) Kavramları

Kendisinden önce el-Ferrâ’nın kullandığı¹³² gibi Sa’leb de *et-tahfif ve’t-teskîl* kavramlarını, *et-teskîn (sukûn) ve’t-tahrîk (hareke)* istilahlarının karşılığında kullanır. Mesela Sa’leb, الذي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ (O ki yarattığı her şeyi en iyi şekilde yaratmıştır)¹³³ âyetini tahlil edip yorumlarken:

خَفَّفَ أَرَادَ خَلَقَهُ: مِنَّةٌ وَرَحْمَةٌ لِعِبَادِهِ، وَيُقَالُ: الَّذِي عَلَّمَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَإِذَا نَقَلَ أَرَادَ: مَنْ “ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ حَسَنًا ”

der ve *et-tahfif ve’t-teskîl* kavramlarını, *et-teskîn (sukûn) ve’t-tahrîk (hareke)* anlamlarında kullanır.¹³⁴

24. الرَّاجِعُ (er-Raci’) Kavramı

Sa’leb, Bu kavramı öncesine dönen ve “ال” takısını yerine geçtiği zamir için kullanır. Mesela Sa’leb, Züheyr’in söylediği şu şiiri zikreder:

قَوْمًا نَرَى عَزَّهُمْ وَالفَخْرَ إِنْ فَخَرُوا فِي بَيْتٍ مُكْرَمَةٍ قَدْ لَرَّ بِالْقَمَرِ

“Onlar öyle bir topluluktur ki saygınlıklarını ve övündüklerinde de övünçlerini saygın bir evde aya tutunmuş olduğunu görürsün...” ve arkasından şu yorumu yapmaktadır: يريد عَزَّهُمْ وفخرهم فجعل أَلْفَ وَاللَّا بدلاً من الرَّاجِعِ “şâir burada onların izzet ve iftiharlarını amaçlar ve elif lâm takısını “er-râci’nin/zamrinin yerinde kullanmıştır.”¹³⁵

25. حُرُوفُ الصَّلَاةِ أَوْ الْحَشْوِ (Hurûfu’s-Sıla veya Haşv) Kavramları

¹³¹ Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 113-114.

¹³² el-Ferrâ’, *Me’ânî’l-Kur’ân*, II, 112.

¹³³ Secde, 32/7.

¹³⁴ Sa’leb, *el-Mecâlis*, II, 589-590.

¹³⁵ Sa’leb, *Şerhu Divânu Züheyr*, 317. Sa’leb, *el-Fasîh*, 68; *Şerhu Divânu Zuheyr*, 163.

Basra ekolü, cümlede mânâ açısından bir etkisi olmayan “ب, إن, من, ما, لا, من” gibi harflere *zâit harfler* olarak nitelendirmişler. Kûfeliler ise bu harfleri *hurûfu's-sıla* veya *hurûfu'l-haşv* olarak isimlendirmişlerdir.¹³⁶ Sa'leb *el-Mecâlis*'inde Kûfe ekolü ile ilgili kullandığı kavramların dışında az da olsa Basra ekolünün kullandığı bazı kavramları da kullanmaktadır. Sa'leb'in özellikle *el-Mecâlis*'inde kullandığı bazı Basra mektebinin kavramları şunlardır:

1. التَّوَكُّيدُ وَالتَّكْرِيرُ (et-Te'kîd ve et-Tekrîr) Kavramları

Sa'leb, *el-Mecâlis*'inde Basralıların te'kîd anlamında kullandıkları bu iki kavramı da kullandığını görüyoruz. Bizzat “tekîd” kavramını kullanırken de şöyle der: Basra ehli “صَرَبْتُكَ إِيَّاكَ” cümlesinde “إِيَّاكَ” zamirini muttasıl mensup zamiri olan “كَ” zamirine bedel ve “أَنْتَ” nin mensûb muttasıl zamiri olan “كَ” zamirine tekit olduğunu iddia etmektedirler. Oysa iki durumda da zamirlerin tekit olduğu ve bedel olmasını söylemek ise bir hata olduğunu vurgulamaktadır.¹³⁷ Başka bir yerde ise *te'kîd* lafzını kullanarak şöyle der:

“أهل البصرة يقولون: صَرَبْتُكَ إِيَّاكَ. بدلٌ ونحنُ – يعني الكوفيين- نقول: تَوَكَّيْتُ عَهْلِي “صَرَبْتُكَ إِيَّاكَ” cümlesinde “إِيَّاكَ” zamirini muttasıl mensup zamiri olan “كَ” zamirine bedel olduğunu söylerler. Biz -Kûfeliler- ise onun te'kîd olduğunu söylüyoruz.” Sa'leb, *tekrîr* kavramını kullanırken ise şöyle der: “إِيَّاكَ يَوْمَ يَوْمٍ قُلْتُ كَذَا وَيَوْمَ لَيْلَةٍ فَعَلْتُ كَذَا وَلَيْلَةَ سَاعَةِ قَمْتُ. قال: هذا تَكْرِيرٌ.” Burada *tekrîr* kavramını, *bedel* mânasında kullanır.

2. الأَمْرُ (el-Emr) Kavramı

Daha öncede de zikrettiğimiz gibi Sa'leb'in, Kûfelilerin *şân zamiri* yerine kullandıkları *meçûl* ıstılahını kullandığı gibi, Basralıların *şân zamiri* manasında kullandıkları *emr* kavramını da kullandığını görüyoruz. Mesela Sa'leb ile el-Mâzinî arasında geçen *şân zamiri* ile ilgili bir münazarada şöyle der:

¹³⁶ Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 315; Demirayak; Bakırcı, *Arap Dili Gramer Tarihi*, 66-68.

¹³⁷ Sa'leb, *el-Mecâlis*, II, 557.

“الأمر لأنَّ المجهول لا يحذف العربُ تقولُ: إنَّ فيكَ يرغُبُ زيدٌ ولا يحتاجُ إلى إضمار”
Yani inne harfinden sonra *şân zamirini* mukadder etmenin gerekli olmadığını, çünkü *şân zamirinin* hazf-ı caiz olmadığını söyleyerek bu kavramı kullanmıştır.¹³⁸ Dolayısıyla *emr* ve *meçhul* kavramlarının her ikisi de *şân zamri* yerine kullanır.

3. العَطْفُ (el-'Atıf) Kavramı

Atıf, bir kelime veya cümlelerin kendinden önce bulunan bir kelime veya cümleyle aynı hükmü taşıdığını bildiren bir takım harflerle yapılır.¹³⁹ Basralılara ait olan bu kavrama Kûfeliler “nasak” derler.¹⁴⁰ Sa’leb, Kûfelilerin kullandığı *nesak* kavramını kullandığı gibi Basralıların kullandığı *atıf* kavramını da kullanır.¹⁴¹ Atıf kavramının, cümle içindeki insicam ve anlam uyumluluğu bağlamında her iki okolün mensupları tarafından farklı isimlendirildiğine de rastlanılmaktadır.¹⁴²

4. النَّعْتُ (en-Na't) Kavramı

Basralıların sıfat manasında kullandıkları bu kavramı, birçok yerde Kûfeliler de kullanmıştır. Hatta Şevkî Dayf, *na't* kavramını ilk olarak *sıfat* anlamında kullanan kişi Kûfeli el-Ferrâ' olduğunu iddia eder.¹⁴³ Sa’leb de bu na't kavramını *el-Mecâlis*'inde kullanarak şöyle der: “ أجمعون معدولٌ عن أجمع وجمعاء لأنَّ هذا أصلُ النعوتِ فعدلُ إلى ...¹⁴⁴ التوكيد وما لا يكون نعتاً...

Sa’leb'in Kûfe ve Basra ekollerinin dışında bağımsız kaldığı ve zikrettiği bazı kavramlar ise şunlardır:

¹³⁸ Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 272.

¹³⁹ Akbaş, Rifat; Çıkar, Mehmet Şirin, “Nahivciler Arasındaki İhtilafların Gramer Kavramlarına Yansıması”, Yüzcüncü Yıl Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,

¹⁴⁰ İbn Ya’îş, Ali b. Ya’îş Muvefekkuddîn, *Şerhu'l-Mufasssall-X*, İdâretu'l-Tebâetu'l-Muniriyye, Mısır “ts”, VIII, 88. Ayrıca bkz.: Mehdî el-Mahzûnî, *Medresetu'l-Kûfe*, 315; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 167; Akbaş ve Çıkar, “Nahivciler Arasındaki İhtilafların Gramer Kavramlarına Yansıması”, 313.

¹⁴¹ Sa’leb, *el-Mecâlis*, II, 582.

¹⁴² Akbaş ve Çıkar, “Nahivciler Arasındaki İhtilafların Gramer Kavramlarına Yansıması”, 313.

¹⁴³ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 202. Ayrıca bkz.: el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 112, 198, 288; II, 145, 146.

¹⁴⁴ Sa’leb, *el-Mecâlis*, I, 98.

1. الوقت أو اسم الوقت (el-Vakt veya İsmü'l-Vakt) Kavramı

Sibeveyh, "ظروف الدهر والحين" kavramları zaman zarfı ve "المواضع" kavramları makân zarfları için kullandığı gibi الوقت (el-vakt) kavramı da -ki bu konuda Basralılar da ona tabi olmuşlar-zaman ve mekân zarfları için kullanmıştır.¹⁴⁵ Kûfeliler ise Basralıların kullandıkları zarf kavramı yerine sıfat, mahal ve gayât kavramları kullanmışlardır. Dolayısıyla Sa'leb'ten önce Basralılar ve Kûfeliler bu kavramı kullanmışlardır. Ancak onlardan farklı olarak O, zaman ve mekân zarfları arasındaki farkı belirtmek için bu kavramı sadece zaman zarfı için kullanır.¹⁴⁶ Daha önceden de işaret ettiğimiz gibi O, *Sıfat* kavramını daha genel tutarak car-mecrûr, zaman ve mekân ıstılahları için kullanırken, *Mehal* kavramını mekân zarfı ve *vakt* veya *ismü'l-vakt* kavramını ise zaman zarfı için kullanmaktadır.¹⁴⁷ Mesela Sa'leb'in *vakt* veya *ismü'l vakt* kavramları zikredip de kendisinde zaman zarfı kastettiğine şu iki misali örnek verebiliriz:

وهي تتأصي ذؤيب السلم أعجلها أفجحي الضحَاء ضحى

"Kumarla meşğuliyetinden dolayı develeri duhâ vaktinde otlatacağına öğle vaktinde onları otlattığı için o develer açlıklarından dolayı selem denilen ağaçları köklerinden yercesine yemeye başladılar." Sa'leb, Nâbiğa el-Ca'dî'nin bu şiirini yorumlarken, burada geçen "ضحى" kelimesini ismü'l-vakt (zaman zarfı) olarak açıklar.¹⁴⁸ Başka bir yede ise "الأوقات تضاف ولا تضاف فتقول: زيد ضارب اليوم عمراً وضارب اليوم عمراً... *Zaman zarfları muzafun ileyhi olup muzaf olmazlar*" deyip buradaki *vakt* kavramını zaman zarfı olan "اليوم" manasında kullanır.¹⁴⁹

2. المِثَال (el-Misâl) Kavramı

¹⁴⁵ Sibeveyh, *el-Kitâb*, I, 216, 222, 227, 417-418; el-Müberrid, *el-Muktadab*, II, 115.; III, 176; IV, 328.

¹⁴⁶ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 226; İbnu'l-Enbârî, *el-Ezdâd*, 277; 'Abûd Delûcî, *en-Nahvu'l-Kûfiyyi* 146, 155.

¹⁴⁷ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 64, 80; II, 395, 539; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 228; 'Abûd Delûcî, *en-Nahvu'l-Kûfiyye*, 133; ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-'Ulemâ'*, 110.

¹⁴⁸ Sa'leb, *Şerhu Dîvânü Züheyr*, 128.

¹⁴⁹ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 175.

Sa'leb'in *el-Mecâls*'inde karşılaştığımız farklı bir kavram ise "misâl" kavramıdır. Misâl kelimesi sözlükte: benzer, denk, model ve mesel gibi anlamlara gelmektedir. Arap dili terminolojisinde ise daha çok örnek manasında kullanılmaktadır. Fakat Sa'leb bu kavramın çerçevesini biraz daha genişlettiğini söyleyebiliriz. Daha önce değinildiği gibi ism-i işaretler, Kâne ve benzerlerinin amelini (isini merfu, haberini mensûb) yapınca kendisine "et-Takrîb", mübteda olduklarında ise kendisine "misâl" kavramını kullanır.¹⁵⁰ Kaynaklar, sadece Sa'leb'in bu kavramı, mübteda olan ism-i işaretler için kullandığına işaret etmektedirler.¹⁵¹

Sa'leb'in *el-Mecâlis*'inde zikrettiği kavramları -ki çoğu Kûfelilerin kullandığı kavramlardır- hemen karşısında Basra ekolün kullandığı kavramları tablo şeklinde aşağıda verilmiştir:

عند البصريين	عند الكوفيين
الصِّفَة	النَّعْت
البدل	التكرير الترجمة،
الظرف	الصِّفَة أو المحلّ
حروف الجرّ	حروف الخفض، حروف الصلّة، أو حروف الإضافة
الجرّ	الخفض
المصروف وغير المصروف	المجرى وغير المجرى
واو المعية	واو الصّرف
ضمير الشأن	ضمير المجهول
العطف	النسق
حروف النفي	حروف الجحد
الضمير أو المضمّر	الكناية أو المكّنّى
اسم الفاعل	الفعل الدائم

¹⁵⁰ Sa'leb, *el-Mecâlis*, I, 42; Hatice el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 188; 'Abûd Delûcî, *en-Nehvu'l-Kûfiyyi*, 154.

¹⁵¹ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 188; 'Abûd Delûcî, *en-Nehvu'l-Kûfiyyi*, 154.

حروف الزيادة والإلغاء	حروف الصلّة والحشو
التمييز	المفسّر
لا النافية للجنس	لا للتبرئة
الزيادة	الصلّة, الحشو
الحال	القطع
الأسماء الستة	الأسماء المضافة
الإفراد	التوحيد
الفعل المبني للمجهول	الفعل المبني لما لم يُسمَّ فاعله
المنادى	المدعو
الفعل المتعدي	الفعل الواقع
حروف المعاني	الأدوات
اسم الجنس	الاسم الموضوع

SONUÇ

Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in *el-Mecâlîs* adlı eseri klasik bir eser olması hasebiyle aşına olunmayan birçok farklı kavramı barındırmakla birlikte el-Ferrâ'nun *Me'ânî'l-Kur'ân*'ından sonra Kûfe ekolünün nahvini kayıt altına alıp günümüze kadar ulaştırmasına vesile olan önemli kaynaklar arasından sayılmaktadır.

Sa'leb, kavramlar açısından zengin olan *el-Mecâlîs*'inde daha çok Kûfe ekolünün kullandığı, özellikle el-Ferrâ'nun *Me'ânî'l-Kur'ân* adlı eserinde kullandığı kavramları kullanmaktadır. Ancak Kûfelilerin kullandığı bazı kavramları ise çerçevesini biraz daha genişleterek farklı manalar için de kullanmaktadır. Sıfat kavramını hem câr-mecrûr ve mekân zarfı için kullanırken, 'imâdkavramı da bazen fasıl zamiri ve bazen de şân zamiri karşılığında kullanır. Şayet zikrettiği kavram yeni bir kavram ise, o kavramı açıklar, örneklendirir, temellendirir ve onu farklı yerlerde tekrar tekrar zikreder. Müellif genelde Kûfe ekolünün kullandığı kavramları kullanmakla birlikte bazen Basralıların kullandıkları kavramları da kullanır. Ayrıca Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in Arap Dili Grameri

literatüründeki kavramları başarılı bir şekilde eserinde kullandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu başarıyı da şu etkenlere bağlayabiliriz:

a) Kûfe ekolü âlimlerin kullandıkları kavramları, özellikle el-Ferrâ'nın kullandığı kavramları iyi bilmesi ve kavramasıdır.

b) İlmi munâzaralarda Basra ve Kûfe ekolü kavramları arasındaki mukayeseyi taassubu gözetmeksizin ince eleyip sık dokumasıdır. Yeri geldiğinde Basra ekolünün kullandığı bazı kavramları tercih etmesi bunun bir göstergesidir.

c) Basra ve Kûfe ekollerine ait kavramları iyi bilmesi ve harmanlaması onun Kûfe ekolüne ait bazı kavramların çerçevesini biraz daha genişletmesi ve bağımsız bazı ıstılahları icat etmesine yardımcı olmuştur. Netice olarak şunu söyleyebiliriz: Sa'leb, *el-Mecâlis* adlı eserinde Arap grameriyle ilgili kavramları, özellikle de mensûbu olduğu kûfe ekolü temsilcilerinin savunduğu kavramları başarılı bir şekilde kullanmasının yanı sıra, onun bu eserinde kullandığı kavramlar el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân-ı* ile birlikte bu ekolün kavramlarını araştıran ve incelemek isteyenlere önemli bir kaynak olmuştur ve olacaktır.

KAYNAKÇA

Akbaş, Rifat, *Arap Gramerinde Kavram ve Terminoloji Sorunu*, (1.bs), Gece Akademi Yayınları, Ankara 2018.

Akbaş, Rifat, Çıkar Mehmet Şirin, "Nahivciler Arasındaki İhtilafların Gramer Kavramlarına Yansımaları", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt, 1, Sayı, (41), 2018, 309-338.

Âmidî, Ebu'l-Kâsım el-Hasan b. Bişir, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif fî Esmâi's-Şu'erâ' ve Kunâhum ve el-Kâbihim ve b'adi Şi'rihim*, (Tah.: Abdussetâr Ahmed Ferâc), Kahire 1961.

Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî I-IV*, (4. Baskı), (Çev.: Abduldâlim en-Necâr), Dâru'l-Meârif, Kahire 1983.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*-VI (4.bs.), (Tah.: Ahmed Abdulğafûr Attâr), Dâru'l-İlmi lil-Melâyîn, Beyrut 1987.

- el-Cubûrî**, Yahyâ Vehib, *Mecâlisu'l-'Ulemâ ve'l-Udebâ ve'l-Hulefâ* (1. Baskı), Dâru'l-Ğarbî'l-İslâmiyyi, Beyrut 2006.
- Çelebi**, Kâtip, *Keşfu'z-Zunûn 'an Asâmi'l-Kutub ve'l-Funûn, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi I-II*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut "ts".
- Dayf**, Şevkî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, (7. bs.), Dâru'l-Meârif, Kahire 2009.
- Demirayak**, Kenan; Demirci, Selami, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Başlangıçtan Günümüze), Atatürk Üni. Fen Edebiyat Fak.Yay, Erzurum, 2001.
- İbnu'l-Enbârî**, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed, *Şerhu'l-Kaşâ idi's-Seb'i't-Trvâli'l-Câhiliyyât*, (Tah.: Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2008.
- İbnu'l-Enbârî**, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabâkâti'l-Udebâ*, (Tah.: İbrahim es-Sâmerrâ'), Mektebetu'l-Menâr, Zerkâ-Ürdün 1985; *Mensâru'l-Fevâ'id*, (Tah.: Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2008; *el-İnsâf fi Mesâ'ili'l-Hilâfi-II*, (Nşr.: M. Muhyiddîn Abdulhâmîd), Mektebetu's-Se'âde, Mısır 1961.
- el-Ezdî**, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hüseyn b. Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa I-V* (4.Baskı) (Tah.: Remzi Münîr Be'lebekî), Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1987.
- Ferrâ**, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Zîyâd, *Me'ânî'l-Kur'ân I-II*, (3. bs.), 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1983; *el-Muzekker ve'l-Muennes*, (Tah.: Ramazan Abdu'ttevvâb), Kahire 1975.
- Fîrûzâbâdî**, Mecdu'd-Dîn Muhammed b. Ya'kub, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (8.Baskı), (Nşr.: Mektebetu't-Tahkîk ve't-Turâs fî Muesseseti'r-Risâle), Lübnan- Beyrut 2005.
- Hârizmî**, Muhammed b. Ahmed b. Yusûf, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, (Tah.: İbrâhîm eb-Yârî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1989.
- Hâtib el-Bağdâdî**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu'l-Bağdâd I-XVI*, (Tah.: Beşâr Avvâr Mearûf), Dâru Ğarbî'l-İslâmî, Beyrut 2001.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî**, Muhammed b. Yusûf b. Ali el-Ğirnâtî, *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab I-V*, (Tah.: Recep Osman Muhammed; Ramazan Abdu'ttevvâb), Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1998,

- İbnu'l-Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil b. Şihâbuddîn Ömer el-Kaysî ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XV*, Mektebetu'l-Meârif, Beyrut 1990.
- İbnu'l-Kıftî**, Ebu'l-Hasan Cemâluddîn Ali b. Yûsuf b. İbâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *İnbâhu'r Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât-IV*, (Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1986.
- el-Kûzî**, 'Avz Hamd, *el-Mustelehu'n-Nahviyye Neş'etuhu ve Tetavuruhu hettâ Âvâhir'il-Karnî's-Sâlis el-Hicrî*, Riyâd 1981.
- İbnu'l-Mâlik et-Tâî**, Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelusî el-Ceyyân, *Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmilu'l-Mekâsid*, (Tah.: Muhammed Kâmil Berakât), Mısır 167.
- Mehdî el-Mahzûnî**, *Medresetu'l-Kûfe ve Menhecuhâ fî Dirâseti'l-Luğa ve'n-Nuhât* (2. bs.), Şirketu Mektebetu ve Matbaâtu Mustafâ el-Bâbî ve Evlâduhu bi Mısır, Kahire 1958.
- Muberrid**, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktadab-IV*, (Tah.: Muhammed Abdilhâlik Udayma), İhyâu Turâsî'l-İslâmî, Kahire 1994.
- Muhammed Cemîl** el-Hatâb, *el-Mecâlisü'l-Edebiyye 'İnde'l-Arab*, el-Hey'etu'l-'Amme es-Suriye li'l-Kitâb, Dimaşk 2017.
- er-Radî el-İsterâbâdî, Necmu'l-Eimme Radiyyuddîn Muhammed b. el-Hasan el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî), *Şerhu'l-Kafiye I-II*, Beyrut 1979.
- Sa'leb**, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *el-Fasîh*, (Tah.: Âtîf Medkûr), Daru'l-Meârif, "ts"; *el-Mecâlis-İI* (2. Baskı), (Tah.: Abdusselam Muhammed Harun), Dâru'l-Meârif, Mısır 1949; *Kava'idu's-Şi'ir*, (Tah.: Ramazan Abdüttevâb), Mektebetu Hâncî, Kahire 1995; *Şerhu Dîvânî'l-Hansâ'*, (Tah.: Enver Ebû Süleym), Amman 1988.
- es-Sâfedî**, Rekân, *el-Fennu'l-Kıssâsi fî Nesri'l-'Arabîyyi Hatte'l-Karnî'r-Hâmis el-Hicrî*, (Nşr.: el-Heyetu'l-'Amme li'l-Kitab), Dimaşk 2011, 92. Ayrıca bkz.: Müştak, Abbas Ma'n, *el-Mu'cemu'l-Mufassal fî Fıkhî'l-Lüğa*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- Seyyid** b. Abdulmasud b. İbrahim, *İthâfu'n-Nubelâ bi Vasfî Mecâlisü'l-Ulemâ*, Mektebetu Tâberiyye, Riyad 1992.

- Sezgin**, Fuat, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, (Çev.: Mahmûd Fehmî Hicâzî), İdâretu's-Sekâfe ve'n-Naşr Câmîiatu İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1991.
- eş-Şelkânî**, Abdulhakîm, *el-'Arâbu'r-Ruvât* (2. bs.), en-Neşe'tu'l-'Amme li't-Tevzîi ve 'Alâm, Trablus 1982.
- es-Suyûtî**, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudâyri, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât I-II*, (Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut "ts"; *Hemu'l-Hevâmî' Şerhu Cemi'l-Cevâmî'*, I-II, (Tah.: Abdulhamîd Henedâvî), Mektebetu'l-Tevfikiyye, Mısır 1998.
- eş-Şek'a**, Mustafa, *Menâhucu't-Te'lif 'İnde'l-'Ulemâi'l-Arap*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1991.
- et-Temimî**, Abdullah Habib Kâzım; 'Ulyâ Hakim Muhsin, "el-Emâlî ve'l-Mecâlis fî Asâri'l-Darisîn ve Kıymetühe'l-İlmiyye", *Mecelletu Kiliyyeti'l-Terbiyye el-Esâsiyye Li 'Ulûmi'l-Terbevîyye ve'l-İnsaniyye*, Cami'atu Babil, Sayı: XXI, Haziran 2015.
- et-Tenûhî**, Ebu'l-Mehâsin el-Mufaddâl b. Musaâr el-Muârrî, *Târîhu'l-'Ulemâi'n-Nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kufiyyîn ve Ğayrihim*, (Tah.: Abdulfettâh Muhammed), İdâretu's-Sekâfe, Câmîiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1981.
- Yâkût el-Hamevî**, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rumî, *Mu'cemu'l-Udebâ' İrşâdu'l-Erib ilâ Me'arifi'l-Edîb*, I-VI, (Tah.: Hasân Abbâs), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.
- ez-Zehebî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman Şemsuddîn ed-Dımeşkî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, I-III, (Tah.: Hasân Abdulmennân), Beytu'l-Efkârî'l-Devliyye, Beyrut 2004.